

Med råds råde eller efter konungens godtycke?

Makten över ämbetstillsättningarna som politisk stridsfråga
under 1600-talet

»Konungen äger makt över hela sitt arvrike . . . 5. alle ämbeten i gemen både uti det världslige och kyrkestånd efter sitt konungslige behag att giva och utdela.»

»Och som en oinskränkt makt och välde med tjänsternas förgivande av många torde anses såsom ett medel till suveränitetens införande i framtiden, så utlovar jag att alla tjänster ifrån och med överste till fältmarskalkar och alle desse ovannämndes vederlikar skola av mig i sittande råd efter pluraliteten av rösterna bortgivas.»

Dessa båda stadganden representerar som synes två diametralt motsatta maktlägen. Det förra är hämtat ur 1696 års förslag till kungabalk Kap. II § 1,¹ det andra ur 1720 års konungaförsäkran § 10.² Ämbetstillsättningarna som ett kungligt prerogativ utan alla inskränkningar slås klart fast i KB 1696. I ett

¹ Förarbetena till Sveriges rikes lag 1686–1736, IV s. 4 f. (utg. av W. SJÖGREN).

² 1720 års konungaförsäkran § 10. A. BRUSEWITZ, Frihetstidens grundlagar och konstitutionella stadgar, s. 62. Även i Sveriges regeringsformer 1634–1809 samt konungaförsäkningar 1611–1800, utg. av E. HILDEBRAND (i forts. citerat SRF) s. 236 f. Samma sak uttryckes av Erik Gammal Ehrencrona i dennes samtida anteckningar på följande sätt: »... makten till att förgiva tjänster är det som verkel. gör Konungen mäktig till att å banen bringa varjehanda emot Rikets grundlagar och Ständernas frihet löpande förändringar, och att fördensull detta regale är det som för i synnerhet Riksens ständer under ett noga skärskådan- och övervägande tagas bör, när de vilja sätta sig uti författning och säkerhet emot suveränitetens och andra skadeliga regementsförändringars införande uti längden.» Ehrencronas anteckningar publicerade av L. THANNER, Frågan om ämbetstillsättningarna i belysning av Ehrencronas anteckningar 1720, HT 1956 s. 406. Jfr DENS., Revolutionen i Sverige efter Karl XII:s död (1953) s. 275 ff.

remissyttrande föreslås f.ö. tillägget ». . . samt till- och avsätta alle betjante, så höge som låge».³

Citatet ur 1720 års konungaförsäkran behandlar endast tjänster från och med överstes ställning. I paragrafens fortsättning lovar kungen emellertid att tillsätta också övriga tjänster i sittande råd och i övrigt enligt regeringsformen, som band honom inom ett tremannaförslag.⁴

Under 1600-talet fortgår en betydande byråkratisering av den svenska adeln.⁵ Då det samtidigt blev tydligt, att byråkratin alltmer kom att få karaktär av statsbärande skikt, blev makten över ämbetsställningarna av fundamental betydelse. De inledningsvis mot varandra ställda stadgandena illustrerar denna tes.

Den långa och växlingsrika kampen mellan rådsaristokratin och kungamakten, som till slut mynnar ut i det karolinska enväldet, har ju ägnats betydande uppmärksamhet inom forskningen. Emellertid har knappast den väsentliga sida av denna

³ Förarbetena VII, s. 21. Jfr även E. HILDEBRAND, Enväldets tilltänkta grundlagar i Sverige, HT 1895 s. 210 f.

⁴ I RF 1720 stadgas om riksrådsväl, att kungen i sittande råd har att välja inom ett tremannaförslag uppgjort av ett ständerutskott (§ 12). Tjänster från överstar till fältmarskalkar och dessas vederlikar tillsättes av kungen i sittande råd. Om K.M:t därvid vill välja någon, vars val rådet finner vara stridande mot »Sveriges lag, regeringsformen och andre redelige undersåtares välfärd och förtjänst», skall rådet votera, varpå kungen har att utse någon annan, »emot vilkens person och meriter intet med skäl kan förebäras eller invändas». I fråga om övriga tjänster förelägges K.M:t tremannaförslag uppgjorda av »kollegierna och andra vederbörande». Lägre tjänster, som det enligt praxis före 1680 ankommit på kollegierna, konsistorierna, överstarna etc. att utdela, skall också i fortsättningen tillsättas på detta sätt, alltså med delegerad utnämningssätt. (§ 40). BRUSEWITZ, s. 38 f. SRF s. 110 f. Jfr RF 1720 § 20.

⁵ Det bör dock betonas, att samtidigt adeln i Sverige under perioden trots detta bibehåller en i huvudsak agrar struktur. De adliga ämbetsmännen är så gott som genomgående också jordägare, i motsats till vad som i regel gäller de ofrälse tjänstemännen. De många nyadlingarna under Karl XI ändrade inte detta förhållande, då de som vid nobiliteringen var obesuttna i stor utsträckning t.ex. genom köp eller giftermålsförbindelser förvärvade frälsejord. S. CARLSSON, Ständsamhälle och ståndspersoner 1700-1865. Studier rörande det svenska ståndssamhällets upplösning, s. 226 ff.

kamp, som gäller makten över ämbetstillsättningarna, ägnats tillräcklig uppmärksamhet och framför allt aldrig klarlagts i ett större sammanhang. Det finns emellertid anledning förmoda, att en granskning av denna linje på ett fruktbart sätt bör kunna belysa motsättningarna.

Föreliggande undersökning avser givetvis inte att detaljundersöka det omfattande problemkomplex, som sammanhänger med frågan om ämbetstillsättningarna och inflytandet över dessa. Avsikten är att ställa problemen och följa en linje för att belysa den roll, som frågan om inflytandet över ämbetstillsättningarna spelade i 1600-talets politiska och konstitutionella strider. Undersökningen har också tagit sikte på att fastställa i vad mån man i den föregående utvecklingen kan spåra de kontroversiella uppfattningar, som präglar de inledningsvis citerade avsnitten ur kungabalksförslaget 1696 och kungaförsäkraren 1720. Av naturliga skäl har det varit nödvändigt att föra framställningen tillbaka till den tid då aristokratins intresse för ämbetena på allvar började göra sig gällande.

Det rör sig här om en politisk-konstitutionell stridsfråga som gång på gång aktualiseras i samband med diskussioner och överläggningar om styrelsens utformning. Vanligen sker detta i samband med förändringar i rikets styrelse, och undersökningen har därför i viss mån fått karaktären av en rad punktundersökningar, och med utgångspunkt från dessa tecknas så frågans utveckling. Eftersom en bestämd linje här renodlas, där i första hand relationerna mellan rådsaristokratin och kungamakten och maktkampen dem emellan undersökes, får den bild som tecknas lätt en schematiserad dualistisk karaktär. Det kan därför vara befogat att understryka, att också i fråga om ämbetsorganisationen och förvaltningen fanns i viktiga avseenden en intressegemenskap mellan kungamakten och aristokratin. Motsättningarna möter framför allt när det gäller frågan om graden av ämbetsmännens beroende av kungen och det därmed hopkopplade problemet om tillsättningsförfarandet.

*Det aristokratiska »ämbetsprogrammet» och makten över
ämbetsställningarna*

Under Gustav Vasas regering förblev riksrådet ett consilium av stormän, som sammanträdde på kungens kallelse för rådslag, för att bilda kärnan i herredagar och riksdagar etc. Men rådet var inte inordnat i riksstyrelsen som permanent organ. Någon användning för de höga riksämbetena hade Gustav Vasa heller inte.

De organ som utbildades för centralförvaltningen under Gustav Vasas tidigare regering hade helt karaktären av redskap för kungens personliga maktutövning. Det kansli som utbildades var en teknisk apparat, men ännu varken rådgivande eller administrerande. Likartade förhållanden rådde inom den centrala finansförvaltningen, också den helt ett uttryck för det personliga regementssystem, som kungen företrädde. Under Gustav Vasas senare regering inträder ju en markant utveckling inom centralförvaltningen. En nödvändig utbyggnad och differentiering av tjänsterna i kammare och kansli inledes. Men detta innebär ändå inte, att en verklig ämbetsorganisation kommer till stånd.¹ Ett embryo till en sådan utbildas under förra hälften av 1540-talet under den s.k. tyska perioden, men också denna nyskapelse omstöpes snart i det personliga kungadömetets former. Det kan också fastslås, att i själva det personliga kungadömetets begrepp låg, att kungen hade oinskränkt rätt att själv välja sina medhjälpare och tjänare efter behag.

Den ännu ganska blygsamma utbyggnad av förvaltningen som förekom, rubbade givetvis på intet sätt den svenska adelns karaktär av jordadel. Men den ökande centraliseringen och länsväsendets avveckling skapade ett läge, som snart gjorde det uppenbart, att aristokratins möjligheter att bevara, eller rättare återvinna och bygga ut sin maktställning i riket, skulle komma att bli beroende av om den lyckades få grepp om och inflytande över förvaltningsapparaten.

¹ Jfr N. EDÉN, Kammarkollegiets historia, s. 13 ff.; O. WIESELGREN i Kungl. Maj:ts kanslis historia, I s. 12 f. N. FORSELL *ibid.*, s. 20.

I striderna mellan kungamakt och aristokrati under Vasa-sönerna spelade ju sekreterarna, kungens handgångne män, en viktig roll. Deras sociala ursprung och nära beroende av kungen gjorde dem till användbara och villiga redskap för det personliga kungadömetts maktutövning. Det s.k. sekreterarregementet visade sig under Erik XIV leda till allvarliga konsekvenser för aristokratin, såväl för dess ställning och inflytande som för stormännens rent personliga säkerhet. Men därtill kom den nu märkbart fortgående utbyggnaden av förvaltningsapparaten och den ökande centraliseringen, som ytterligare underströk vilken nyckelställning den högre byråkratin måste komma att få för den politiska maktbalansen i riket.² Därtill kom emellertid också ämbetenas starkt ökade betydelse genom sammankopplingen med de ekonomiska förmånerna av kronan. »Makten över ämbetena blev identisk med makten över län och beställningar.»³

Den roll aristokratin spelade vid regimskiftet vid Johan III:s tronbestigning skapade förutsättningar för de krav, som började framföras och som så småningom kan sägas ta formen av ett aristokratiskt ämbetsprogram.

I samband med förhandlingarna om adelsprivilegier 1569 möter vi ansatser härtill.⁴ Förutom de gamla kraven att marsk-, kanslers- och drotsämbetena skulle besättas, och att häradshövdingeämbetena skulle förbehållas adeln, begäres nu att adeln skall användas i kansliet. Denna punkt, som återfinnes i en promemoria av Hogenskild Bielke,⁵ skulle komma att spela en viktig roll i framtiden. Gång på gång återkommer den, vanligen utvidgad till att omfatta också tjänster i förvaltningen utanför kansliet. Den finns t.ex. i adelns inlägga till rådet i privilegie-

² Jfr A. B. CARLSSON, Den svenska centralförvaltningen 1521-1809. En historisk öfversikt, s. 4.

³ S. U. PALME, Söderköpings riksdag 1595, s. 68.

⁴ Om förhandlingarna se SVEN A. NILSSON, Kampen om de adliga privilegierna 1526-1594, Skrifter utgivna av Vetenskaps-Societeten i Lund 41, s. 17 ff.

⁵ SRA I: 2, s. 375.

frågan 1593. Här begäres att personer av adel skall användas »till sekreterareämbeten och kanslisaker».⁶ Vidare krävs också, att »riksens ämbeten och sådana befallningar som adligt stånd ägnar och bör att betjäna», måtte utdelas bland adeln.⁷

Samma sak återkommer t.ex. i rådets första förslag till regeringsordning 1594⁸ och som är att vänta också i Postulata nobilium från början av 1594. I denna senare framställning ägnas ämbetena större uppmärksamhet än i någon tidigare. I tredje paragrafen återfinns vi kraven om att »riksens råd, adel och ridderskap» skall anförtros de ämbeten, som anstår »adelsstånd». Det skall gälla såväl »domarämbetet, så ock lantregering, desslikes ock i kansli och krigsregemente».⁹ Inga utläningar och vanbördingar skulle dragas adeln över huvudet. Rikets förnämsta ämbeten, drots, marsk och kansler, skulle hållas vid tillbörlig makt och myndighet. Dessa krav har ju antytts tidigare men får här ett samlat uttryck.¹⁰

Kravet på den adliga rekryteringen till ämbetena, främst med utpekande av kanslitjänsterna, kan följas långt fram. Det gäller också en annan lika väsentlig punkt i det aristokratiska ämbetsprogrammet, nämligen att varje ämbete skulle förses med ett vederbörligt, fast underhåll. Punkten var givetvis av central betydelse för möjligheterna att skapa en reell ämbetsorganisation med någon möjlighet till självständigt handlande. Kravet möter vi klart utformat t.ex. i Postulata nobilium, och som så mycket annat segrar det i och med 1611 års kungaför-

⁶ Samtliga adelns inläga till rikens råd, 30 okt. 1593, punkt 10. SRA I: 3, s. 176.

⁷ Ibid. punkt 8. SRA I: 3, s. 176. SVEN A. NILSSON, s. 104.

⁸ Daterat 20 mars 1594. SRA I: 3, s. 456.

⁹ Jfr N. EDÉN, Om centralregeringens organisation under äldre Vasatiden (1525–1594) (cit. EDÉN I), s. 210.

¹⁰ Krav på adliga befattningshavare möter vi f.ö. också i Kalmare stadgar 1587. Det gäller där de viktiga ståthållarämbetena, som behandlas i punkt 11. SRA I: 2, s. 792. Jfr E. HILDEBRAND, Om Kalmare-stadgar eller det »latinska brevet» 1587, s. 12 ff. (i Historiska studier. Festskrift tillägnad Carl Gustav Malmström den 2 november 1897).

säkran.¹¹ Nära knutet till denna linje ligger kravet på differentiering av ämbetena och fastläggande av ett bestämt kompetensområde för vart och ett av dem.¹² Fasta, avgränsade ämbeten försedda med bestämt, tillräckligt underhåll, och adliga tjänsteinnehavare. Här har vi alltså den aristokratiska ämbetssynen, som utgör en viktig del av aristokratins politiska program, innebärande ämbetenas förvandling från redskap för den kungliga maktutövningen till befattningar i rikets tjänst. Men det skulle endast kunna bli en halv seger, om inte ytterligare ett krav kunde realiseras: kontroll över de höga ämbetenas tillsättning.

Olika möjligheter erbjöd sig naturligtvis när det gällde att kringskära konungens oinskränkta förfogande över ämbetena. En väg var att begränsa valmöjligheterna genom ett fixerande av de grupper, från vilka tjänsteinnehavarna måste rekryteras, vilket man kan säga skedde genom kravet på adlig ensamrätt, respektive företrädesrätt till tjänster och ämbeten. En annan metod var att fastlägga regler om formell presentationsrätt, där alltså kungen bindes inom ett förslag. En tredje metod var att vinna inflytande över ämbetstillsättningen genom att dra in denna under de frågor, konungen skulle avgöra med råds råde. I själva verket kan vi se, hur alla dessa möjligheter prövas.

Stridigheterna inom kungaätten skapar också gynnsamma betingelser för de oppositionella grupper, som mot det absoluta kungadömet hävdade en konstitutionalistisk linje. Sigismunds vistelse i Polen verkar i samma riktning, på samma sätt som senare under 1600-talet förmyndarperioderna.

I de ryktbara av Erik Sparre utformade Kalmare stadgar från 1587 möter vi den betydelsefulla bestämmelsen, att vid vakanser på högre ämbeten rådet ägde att uppsätta några personer på förslag, av vilka kungen sedan hade att utnämna en.¹³ Den

¹¹ Jfr nedan s. 170 ff.

¹² Jfr t.ex. EDÉN, I s. 160 ff., A. B. CARLSSON, s. 5 f.

¹³ Kalmare stadgar punkt 13. SRA I: 2, s. 792. Jfr EDÉN I, s. 176 f. L. STAVENOW, Om riksrådsvälen under frihetstiden, s. 2 f. PALME, s. 72.

radikala utformningen av bestämmelserna visar hur långt man siktade från rådsaristokratiskt håll.

Emellertid fanns i landslagen i ett enda fall stadganden om inskränkning i kungens fria utnämningsrätt, nämligen i fråga om domarämbetena. Vid tillsättande av häradshövdingar och lagmän var kungen bunden inom ett tremannaförslag uppgjort av häradet respektive lagsagan. Dessa bestämmelser hade emellertid blivit obsoleta, och det är ett markant inslag i den rådsaristokratiska offensiven vid slutet av 1500-talet, att man söker återuppliva landslagens inskränkningar av den kungliga föfoganderätten över dessa ämbeten.

Kravet möter såväl i *Postulata nobilium*¹⁴ som i rådets tidigare nämnda första förslag till regeringsordning den 20 mars 1594.¹⁵ Bakgrunden är givetvis bl.a. kungens tendens att föfoga över häradsrätterna som förläningar att användas som belöningar till kungatjänare. Men vad som gör dessa stadganden så viktiga är som nämnts, att de är de enda fall, där det i lagen klart stadgas om en inskränkning i kungens utnämningsrätt, och att ett genomdrivande av att dessa bestämmelser på nytt verkligen iaktogs direkt kunde medverka till likviderandet av uppfattningen att ämbetstillsättningar var ett kungligt prerogativ. Och det intressanta är, att man kan konstatera, att rådsaristokratin med utgångspunkt från dessa bestämmelser söker ett legalt fundament för utvidgade krav på presentationsrätt vid ämbetstillsättningar. Särskilt starkt framträdande är denna tendens vid förhandlingarna i samband med Söderköpings riksdag. Vi återkommer härtill.¹⁶

Möjligheterna att via en formell presentationsrätt komma åt det kungliga prerogativet i fråga om ämbetstillsättningar var naturligtvis inte stora och kunde endast ha utsikter att realiseras under exceptionella omständigheter. Viktigare var för-

¹⁴ SRA I: 3, s. 395. Jfr SVEN A. NILSSON, s. 107.

¹⁵ SRA I: 3, s. 457 f.

¹⁶ Jfr nedan s. 168 ff.

söken att via rådet vinna inflytande direkt över utnämningss-
ärendena.

Den tidigare berörda bestämmelsen i Kalmare stadgar skulle ju i extrem grad tillgodosett rådets inflytande över de högre ämbetstillsättningarna, eftersom rådet skulle göra upp förslagen. Men Kalmare stadgar fick aldrig gällande kraft. Som redan nämnts ägnas betydande uppmärksamhet åt ämbetena i *Postulata nobilium* 1594, och inte oväntat möter vi här det direkta kravet, att ämbetstillsättningar skall ske med råds råde.¹⁷ Här har vi koncist uttryckt den syn på ämbetstillsättningarna, som under den långa konstitutionella kampen fram till det karolinska enväldet skulle bryta sig mot den motsatta uppfattningen av ämbetstillsättningar som ett kungligt prerogativ, dvs. de båda uppfattningar, som inledningsvis presenterats.¹⁸

De olika förslagen till regeringsordning från 1594 handlar till inte oväsentlig del om ämbetena och deras uppgift.¹⁹ Men av ännu större intresse i detta sammanhang är förhandlingarna i samband med riksdagen i Söderköping 1595.

Givetvis är det så, att problemet om maktkampen mellan

¹⁷ *Postulata nobilium* § 3. SRA I: 3, s. 394.

¹⁸ Den lika intressanta som intrikata frågan vad som av berörda personer och grupper vid varje särskilt tillfälle inlades i begreppet »med råds råde», kan inte närmare behandlas inom ramen för denna undersökning. Det väsentliga här är att uttryckets minimiinnehåll, rådets hörande, innebar ett formellt stadgande om rådets medverkan.

¹⁹ I hertig Karls förslag lovar kungen sålunda att besätta rikets höga ämbeten och en rad andra specificerade tjänster. I ett fall anges uttryckligen, att det skall ske med riksens råds råde, nämligen i fråga om mönsterherrar. (SRA I: 3, s. 451). Även i Sigismunds förslag till regeringsordning behandlas givetvis frågor rörande ämbetena, och även om detta sker mycket summariskt torde man kunna konstatera en avvikande syn på ämbetena och regeringen. En paragraf ägnas åt att inskräpa förbud att avsätta dem som kungen utsett till ståthållare, befallningsmän, fogdar eller domare, såvida dessa ej visat sig otrogna mot kungen. Och även i sistnämnda fall skall kungen först underrättas, så att han kan förordna nya i deras ställe. Förslaget innehåller också direkt förbud för regeringen att återbesätta ledigblivna härads- och lagmansrätter utan att kungen därtill givit sitt samtycke i varje särskilt fall. SRA I: 3, s. 465. Jfr Rådets andra förslag *ibid.*

aristokratin och kungamakten får en alldeles speciell utformning under Sigismunds regering, betingad dels av dennes bortovaro från Sverige, dels av den tredje makten, hertigen. Men frågan om makten över ämbetsställningarna spelar en viktig roll också nu och är lätt att iaktta och följa under det komplicerade maktspelet t.ex. vid tiden för Söderköpings riksdag.

Frågan om ämbetsställningarna berörs redan i de agenda som sammanställts till riksdagens början. Bland de däri ingående 87 punkterna återfinns som nummer nio följande: »Om ock K.M. må giva, förläna och bebreva län, gods och gårdar bort här i Sverige, medan H.K.M. är där utrikes stadd, så ock förordna och tillsätta befallningsmän, fogdar och andre. F.N. hertig Carl och riksens råd ovetterligen?»²⁰

Närmare utföres saken sedan i hertig Karls första proposition, som den 10 oktober överlämnas till ständerna. Propositionen behandlar regeringsfrågan och lägger fram hertigens krav på regentskap. Av betydelse i detta sammanhang är den fjärde paragrafen, framför allt dess inledande parti. »4. Att H.F.N. må hava makt och våld att skicka, ordinera och laga alla ämbeter, högre och nidrige, över hela riket, eftersom H.F.N., kan tänka och besinna, att det kunde vara K.M. och kronan nyttige och undersåtarne, den menige man, gagnelige, därtill så väl som eljest i alla andre riksens saker H.F.N. riksens råds råd bruka ville».²¹

Det har hävdats, att hertig Karl i denna punkt gör anspråk på full kunglig makt över ämbetena.²² Detta är emellertid inte fallet. I linje med vad som i det föregående av denna undersökning gjorts gällande, så har vi i själva verket att göra med en väsentlig eftergift från Karls sida gentemot rådet. Hertigen tillmötesgår genom löftet om ämbetsställningar med råds råde ett av de tidigare i Postulata nobilium framförda kraven.²³

²⁰ SRA I: 3, s. 568 ff. Om punkterna se närmare PALME s. 105 ff.

²¹ SRA I: 3, s. 580.

²² PALME, s. 129, 143.

²³ Jfr ovan s. 162 f.

Av adelns svar på hertigens första proposition föreligger fyra redaktioner.²⁴ Gemensam är den avvisande hållningen till Karls anspråk, men endast två av redaktionerna tar upp punkter om ämbetena. I den ena av dessa heter det, att där så behövs må hertigen utvälja två eller flera, som sedan föreslås konungen, »att K.M. förordnar vilken honom där utav synes, som lagen säger».²⁵ Det förefaller sannolikt, att hänvisningen till lagen avser att vara ett stöd för presentationsförfarandet och alltså åsyftar landslagens stadganden rörande lagmans- och härads-hövdingeval. Vi får då här ett vittnesbörd om vilken betydelse dessa bestämmelser tenderade att få för begränsning av den kungliga utnämningrätten även utanför det judiciella området.

I de ofrälse ståndens svar bejakas i regel hertigens framställning rörande ämbetena.²⁶ Undantag utgör Stockholms utskickade, som avger ett i det hela starkt avvisande svar på hertigens proposition.²⁷

Går vi så till rådets och ständernas gemensamma svar den 17 oktober finner vi, att ämbetena där ägnas betydande uppmärksamhet. Ifrågavarande avsnitt ingår sedan oförändrat i

²⁴ Om de olika redaktionerna se PALME, s. 131 ff.

²⁵ Också i den fjärde redaktionen av adelns svar avvisas kategoriskt hertigens krav att »vilja förordnera alle ämbeter här i riket, både tillsätta och fråntaga vem E.F.N. täckes till att göra och E.F.N. synes likt och gott att vara i saken». En sådan rätt kan hertigen inte få av någon annan än konungen. (SRA I: 3, s. 587).

²⁶ Prästerskapet betror »H.F.N. samt riksens råd så skicka och laga, att vad ordning, som där med efter lagen, konungens ed och privilegier och kyrkoordningen allerede väl upprättat är, må handhavas.» (SRA I: 3, s. 590). Städerna med undantag av Stockholm bejakar paragrafen med användande av ungefär hertigens egen formulering. Böndernas svar är ungefär som prästernas. (Ibid. s. 592).

²⁷ Den fjärde punkten i hertigens proposition avfärdas i likhet med ett par av de övriga med förklaringen, att man fann den »vara alltför hög», varför man inte ansåg sig kunna besvara den utan sköt den till »H.K.M., H.F.N. hertig Karl och riksens högvisse råd», ett svar som hertigen givetvis på intet sätt kunde vara nöjd med. SRA I: 3, s. 594.

riksdagsbeslutet, och kom att spela en framträdande roll i den fortsatta debatten om makten över ämbetsstillsättningarna.

Svaret tar sikte dels på hertigens, dels på kungens myndighet i fråga om ämbetena. Hertigens anspråk på att tillsammans med rådet få en långtgående förfoganderätt över ämbetena tillmötesgås inte. Han får emellertid rätt att i konungens frånavaro när så erfordras förordna lämpliga personer på ämbetena »med riksens råds och flere de förnämste ständers, som det kan vederkomme, råd och samtycke».²⁸ Medgivandet är emellertid försett med viktiga inskränkningar. Vi möter här på nytt det i det föregående berörda presentationsförfarandet med utgångspunkt i landslagens stadgande om tillsättning av lagmans- och häradshövdingeämbetena. När det gäller »riksens förnämlige ämbeten» skall ingen vara »fullkommelig insatt», förrän invånarna i respektive landsända »eller eljes de som det vederkomma» fått göra sitt inflytande gällande genom upprättande av ett tremannaförslag, inom vilket vederbörande ämbetsman skall utses. Det rör sig här uppenbarligen inte endast om de judiciella ämbetena, utan även t.ex. om de utomordentligt betydelsefulla ståthållarämbetena. Men av allt att döma är presentationsförfarandet inte alls avsett att inskränka sig till de lokala ämbetena utan skulle generellt tillämpas vid högre ämbeten över huvud. Vilka som i dessa övriga fall skall vara förslagsställare anges inte; man nöjer sig med den diffusa formuleringen »de som det vederkommer». Det kan därvid ha rört sig om en tänkt presentationsrätt för olika berörda korporationer,²⁹ ungefär av samma typ som senare fastlades i 1614 års rättegångsordinantia.³⁰

Men man nöjer sig i själva verket inte med att binda hertigen inom ett tremannaförslag. Hertigens förordnande på högre äm-

²⁸ Om innebörden härav se PALME, s. 78, noten.

²⁹ Jfr PALME, s. 151.

³⁰ Jfr nedan s. 177 f.

beten får endast interimskaraktär. Förslaget skall nämligen över-sändas till konungen, som utser en av de föreslagna.³¹

Den här behandlade paragrafen i Söderköpings riksdagsbe-slut präglas i första hand av rådets intressen. Det direkta om-nämmandet av »de förnämste ständers» medinflytande torde vara att se som ett försök att balansera hertigens inflytande och maktaspirationer. Längre fram kom det att spela en viktig roll som utgångspunkt just för strävanden att öka ständerinflytan-det, men då i lägen när aktionen närmast riktade sig mot en hotande rådsaristokratisk maktdominans.³²

Som en exemplifiering och i viss mån vidareutveckling av stad-gandena i Söderköpings riksdagsbeslut om ämbetsstillsättning-arna kan vi se en skrivelse från följande år, nämligen hertig Karls och rådets gemensamma svar på Sigismunds legaters pro- test mot Söderköpings riksdagsbeslut, också det starkt präglad av rådets synpunkter,³³ här utnyttjade av hertig Karl. Särskilt intressant är svaret, eftersom det direkt tar upp frågan om konungens makt över ämbetsstillsättningarna då han befinner sig i riket.

I detta svar fastslås, att konungen ingalunda har makt att ensam utdela ämbeten, även om han befinner sig i riket. Exem-pelvis vid tillsättning av riksråd skall rådet sålunda uppsätta ett förslag på tre personer, av vilka kungen tager en. Som stöd åberopas landslagens bestämmelser om tillsättning av domare. Kungen var därvid bunden vid ett tremannaförslag. Så mycket mer måste då detta vara fallet när det gäller tjänster av så hög karaktär som riksråd. Återigen möter vi alltså landslagens stad-

³¹ SRA I: 3, s. 599. A. A. v. STIERNMAN, Alla riksdagars och mötens besluth, I s. 439.

³² Se härom G. RYSTAD, Ständerna och makten över ämbetsstillsättningarna under 1600-talet. VSLÅ 1963, s. 25 ff.

³³ Tryckt i N. CHESNECOPHERUS Fullkommelige skäl och rättmätige orsaker etc. (1607). Jfr S. J. BOËTHIUS, Hertig Karls och svenska riksrådets samregering 1594-1596, HT 1886, s. 101 ff.

gande om häradshövding och lagmanstillsättningar använda för att skapa en rättsgrund för inskränkning av kungens fria förfogande över de högre ämbetena.³⁴

Det aristokratiska ämbetsprogrammet och systemskiftet 1611

Den katastrof som satte stopp för de rådsaristokratiska expansionsförsöken under 1590-talet drabbade givetvis också ansträngningarna att realisera kraven på rådsinflytande över ämbetstillsättningarna, ja naturligtvis hela det adliga ämbetsprogrammet.¹ Av intresse är händelserna vid 1602 års riksdag, då Karl söker ständernas direkta medverkan vid återbesättandet av rådsämbetena och utväljandet av de höga riksämbetsmännen.² Vi möter här utan tvivel ett uttryck för hertig Karls ofta manifesterade strävan att skaffa ett legitimt fundament för sina åtgärder. Denna hänvändelse till ständerna vid tillsättandet av de höga ämbetena skulle längre fram åberopas som prejudikat vid ansträngningarna att åt ständerna vindicera en rätt till medinflytande i dessa frågor.³

Karl IX:s död öppnar möjlighet till en omfördelning av makten i riket. Det tryck som ackumulerats under det förflutna decenniet resulterar i ett markant framflyttande av de aristo-

³⁴ Inte minst när det gällde presentationsförfarandet fanns emellertid en annan intressant parallell utveckling, nämligen den som gällde de ecklesiastiska ämbetena. (S. KJÖLLERSTRÖM, *Biskopstillsättningar i Sverige 1531–1951* LUA 1952). Även om påtagliga samband – helt naturligt – lätt kan iakttagas i vissa avseenden när det gäller utvecklingen i fråga om ämbetstillsättningarna, har den kyrkliga sektorn i denna undersökning måst lämnas åsido.

¹ Jfr N. EDÉN, *Kammarkollegiets historia* s. 35 f.

² Se härom G. O. BERG, *Riksdagen i Stockholm 1602* och N. EDÉN, *Den svenska riksstyrelsens reorganisation 1594–1602*, HT 1901, s. 204 ff. Om rekonstruktionen av riksrådet jfr även S. U. PALME, *Sverige och Danmark 1596–1611*, s. 365 ff, och senast Å. HERMANSSON, *Karl IX och ständerna. Tronfrågan och författningsutvecklingen i Sverige 1598–1611*, s. 127 ff.

³ RYSTAD (VSLÅ 1963) s. 25 ff.

kratiska positionerna.⁴ Det har understrukits, att systemskiftet 1611 öppnade möjligheter för högadeln till full kontroll över centralförvaltningen.⁵ Vi kan också konstatera, att 1611 års konungaförsäkran och de strax därpå utfärdade adelsprivilegierna innebär ett realiserande eller i alla händelser accepterande av väsentliga delar av aristokratins ämbetsprogram. Bilden är emellertid inte entydig. En granskning just av frågan om ämbetsställningar avslöjar, att systemskiftet ingalunda restslöst innebär ett förverkligande av rådsaristokratins intentioner.

Sedan änkedrottningen och hertig Johan vid riksdagen i december 1611 väddat till ständerna att med frångående av Norrköpings arvförening myndigförklara Gustav Adolf och överlämna regeringen till denne, inkom ständerna efter överläggningar med sina svar.⁶ Adeln är givetvis det utförligaste. Några punkter hade konstitutionalistisk karaktär men är genomgående allmänt och ganska vagt hållna. I fråga om ämbeten nämns endast, att utlänningar inte skulle få inneha slott eller län eller beklädas med »någre andre höge kall och ämbeter i riket». Om nöden krävde fick de dock användas i krig, men då mot vanlig besoldning.⁷

Av övriga svar är i detta sammanhang egentligen endast prästerskapets av intresse. I en punkt häri begäres, att konungen ingenting skall avgöra utan hertig Johans och rådets vetskap, råd och samtycke.⁸ Detta tillsynes långtgående krav urholkas emellertid effektivt av förklaringen, att detta gäller i fråga om

⁴ Att så är fallet står fullt klart även efter de modifieringar som skett av bilden av Karl IX:s regering. Jfr A. HERMANSSON, Karl IX och ständerna. Tronfrågan och författningsutvecklingen 1598–1611 (Studia Historica Upsaliensia VII).

⁵ C. A. HESSLER, Den svenska ståndsriksdagen, Scandia 1935, s. 27 ff.

⁶ Om förloppet se närmare HESSLER, Gustaf II Adolfs konungaförsäkran, Scandia 1932, s. 177. N. AHNLUND, Ståndsriksdagens utdanning 1592–1672, Sveriges Riksdag 3, s. 107 ff.

⁷ SRA II: 1, s. 50.

⁸ Prästerskapets svar med anledning av änkedrottningens och hertig Johans avsägelse av förmynderskapet jämte framställning om konungaförsäkran. Nyköping 1611, den 17 december. SRA II: 1, s. 53.

»Riksens högviktige saker», alltså samma typ av oklar formulering, som så ofta möter, och som lämnar öppet, vilka ärenden kungen kunde behandla som sina prerogativ.

Viktigare än dessa ständersvar för den slutliga utformningen av Gustav Adolfs kungaförsäkran är det arbete, som försiggick inom rådet under Axel Oxenstiernas ledning. Från detta arbete finns ett begränsat material bevarat i form av egenhändiga promemorior av Axel Oxenstierna. Den i detta sammanhang viktigaste har rubriken »Riksens råds enskilte besväringer» och innehåller nio punkter.⁹ Den andra punkten har fått formuleringen: »Att icke företagas någre saker, som riket angå, utan riksens råds råd, betänkande och fullbordan.»¹⁰ Formuleringen är här inte inskränkt på samma sätt som i prästerskapets framställning. Men ändå kan man inte av formuleringen med säkerhet avgöra, om t.ex. ämbetstillsättningar avsågs höra till dessa »saker, som riket angå». Därför är det betydelsefullt, att vi i nästa punkt får klart besked i detta avseende: »Att icke några ämbeten besättes av utländske eller vanbördingar *eller ock utan Riksens råds råd*».¹¹ I klarskrift återfinner vi här kravet från *Postulata nobilium* 1594 på rådets medinflytande över ämbetstillsättningarna.

På basis av de olika ständens i det föregående nämnda svar utarbetades i rådets och ständernas namn en framställning som var färdig den 19 december.¹² Den framstår som ett resultat av arbetet i rådet, och man har ansett det sannolikt, att Axel Oxenstierna fört pennen.¹³

Vi behöver emellertid i detta avseende inte nöja oss med förmodanden. Bland Axel Oxenstiernas koncept finns ett ark, som innehåller två olika egenhändiga utkast. Det ena är ett förarbete till adelns framställning av den 19 december i privilegiefrågan.¹⁴

⁹ Jfr senast N. RONEBY, *Monarchia mixta. Maktfördelningsdebatt i Sverige under den tidigare stormaktstiden*, s. 82.

¹⁰ SRA II: I, s. 69. ¹¹ Ibid. ¹² SRA II: I, s. 57 ff. ¹³ AHLNUND, s. III.

¹⁴ Axel Oxenstiernas saml. A. VI. Egenhändiga skrifter. Tryckt SRA II: I, s. 110 f.

Det andra hör till förarbetena till konungaförsäkran.¹⁵ I själva verket är det en förslagen till de första punkterna av rådets och ständernas framställning rörande konungaförsäkran med så gott som genomgående verbal överensstämmelse.¹⁶ Den femte

¹⁵ Ibid. Tryckt SRA II: 1, s. 68 f.

¹⁶ En avvikelse som inte saknar intresse finns i slutet av § 2, som lyder på följande sätt i Oxenstiernas utkast, rådets och ständernas framställning och den slutliga konungaförsäkran:

Axel Oxenstiernas utkast

Var och någre nu eller i framtiden kunde finnes att vara eller bliva stadd uti något ämbete, andligt eller världsligt, som sig till förbemälte avgudske läror anten offentligen bekänne eller ock dem bifalle och med dem hoveva, att sådana måtte avsättas utan dröjsmål, och andre i deres stad igen, alldeles som i Söderköping anno 95 av H.K.M:t och menige Riksens Råd och ständer samtyckt och beslutet är. Men desamme måtte njuta Sveriges lag, allmännelige fred och privilegier, så länge de sig stillar, troligen och utan förargelse hålle, alldeles som i Söderköping anno 95 av menige Riksens ständer beslutit är.

(SRA II: 1, s. 68 f).

Rådets och ständernas framställning

Var och någre nu eller i framtiden kunne finnas vara eller bliva stadd uti något ämbete, andligt eller världsligt, som sig till förbemälte eller andre kätterske läror offentligen bekänna eller dem bifalle, att sådana, så snart det bliver uppenbart, måge avsättas utan dröjsmål och andre i deres stad igen insättas, på det enighet och samdräkt i Religionen, vilket är Riksens välfärds fundament, må uti alle måtto oförkränkt uppehållen bliva.

(SRA II: 1, s. 58 f).

KF 1611

... dock där någre utländske privatpersoner vore, som med en annan religion funnes, kan dem för handel ochandel samt krigssakernas skull icke vägras att vistas och deras handel och näring här i Riket lagligen bruka, medan de sig stille och roligen förhålla, sin villfarelse icke utsprida och vår Religion och gudstjänst varken med ord eller gärningar förtala eller försmäda /: ty ingen överhet är mäktig att råda och regera över ens samvet :/. Men den som något annat kan övertygas, den vele vi tillbörligen straffa låta.

(SRA II: 1, s. 71 f).

Som synes representerar de olika versionerna en innehållslig förändring och utveckling. Axel Oxenstiernas första utkast ansluter sig nära till det åberopade

punkten i denna rådets och ständernas skrift behandlar ämbetena, och vi möter här huvudpunkterna i det aristokratiska ämbetsprogrammet: Riksens höga ämbeten skall inte lämnas obesatta. Som exempel på vilka ämbeten som avses nämnas »riksens drotset, marsk, kansler, amiral, skattmästare, riksens råd, kammarråd samt lagmän, ståthållare i landsändarne och på befästningarna, häradshövdingar etc.» Ämbetena skall besättas med infödde svenske män av adel. Varje ämbete skall förses med tillbörligt underhåll. Ingen skall avsättas från sitt ämbete förrän efter laga dom och rannsakan. I den här centrala frågan om ämbetstillsättningarna heter det, att ämbetenas innehavare skall »väljas med laga samtycke deres som vederbör, alldeles efter Sveriges Lag, Riksens rätt och Söderköpings beslut».¹⁷

Rådets och ständernas framställning ligger till grund för den slutgiltiga kungaförsäkran. Vissa ändringar har därvid gjorts. Man har fäst sig vid den ändring, som består i att adeln inte får ensamrätt till alla häradshövdingetjänster, utan konungen förbehålles »någre härader uti var landsände», som han får disponera för att förläna åt sina »trogne män och tjänare» vid hovet, vare sig av adel eller ofrälse.¹⁸ Däremot har en annan i detta sammanhang betydligt viktigare förändring inte observerats. I Axel Oxenstiernas i det föregående nämnda promemoria stadgades om förbud mot ämbetstillsättning utan råds råde. I Rådets och ständernas framställning fastslås att det skall ske en-

Söderköpings riksdagsbeslut (SRA I: 3, s. 614 f.). I den andra versionen, rådets och ständernas framställning, har det medgivande som finns i Söderköpings riksdagsbeslut och det första utkastet om garanti för trosfrihet under vissa angivna omständigheter strukits och ersatts med en formulering om enigheten i religionen som »riksens välfärds fundament». I den slutgiltiga kungaförsäkran återfinns vi en bestämmelse som erinrar om den i första versionen och Söderköpings beslut. En väsentlig skillnad finns dock: ett direkt angivande av att undantaget endast gäller *utländska* privata personer, och den praktiska motiveringen för medgivandet. Jfr HESSLER (1932), s. 187.

¹⁷ SRA II: 1, s. 59 f.

¹⁸ Ibid, s. 72 f. AHLNUND s. 113, HESSLER (1932), s. 199 not 3.

ligt »Sveriges lag, Riksens rätt och Söderköpings beslut». Det intressanta här är tvivelsutan det återopade riksdagsbeslutet. Som visats i det föregående stadgades i detta ifråga om de högre ämbetena faktiskt en presentationsrätt. Ett tremanna-förslag skulle presenteras för konungen, som därinom hade att utse en. I den slutgiltiga kungaförsäkran 1611 saknas såväl något stadgande om råds råde vid ämbetsutnämningar som hänvisning till Söderköpings riksdagsbeslut.

KF 1611 tillgodoser de framförda kraven när det gäller ämbetena utom i de anförda fallen, förbehållet av en del härads-hövdingetjänster till kungens fria disposition, och ändringen i fråga om tjänsteställningarna, där den slutliga formuleringen endast blir: ». . . med laga samtycke deres som vederbör, efter Sveriges lag». I realiteten innebar denna vaga formulering, att man inte förverkligat en väsentlig punkt i det aristokratiska ämbetsprogrammet. Det har om Gustav Adolfs kungaförsäkran sagts, att »den utkristalliserats ur en situation, i vilken rådsaristokratin hade makten att förestäva, kungadömetns representant endast att eftersäga».¹⁹ Omdömet kan knappast upprätthållas i full utsträckning.²⁰

Vi vet inte mycket om de förhandlingar, som förts i samband med den slutliga utformningen av KF 1611. I alla händelser granskades rådets och ständernas inlämnade framställ-

¹⁹ HESSLER (1932), s. 194.

²⁰ Att aristokratins maktställning ingalunda var så stark framgår också av den reaktion som så snabbt satte in efter Gustav Adolfs trontillträde. Se SVEN A. NILSSON, Reaktionen mot systemskiftet 1611. En linje i Gustav II Adolfs politik. Scandia 1950 s. 1 ff.

Det kan i detta sammanhang också framhållas det faktum, att man i KF 1611 nöjer sig med landslagens bestämmelse i konungaeden om att konungen skall styra riket med råds råde. Vad detta i realiteten innebar var då som senare oklart och omstritt. Man nöjer sig sålunda eller tvingas nöja sig med en diffus formulering, som man av erfarenhet visste medgav kontroversiella tolkningar. Hade den rådsaristokratiska dominansen och handlingsfriheten varit total, kunde man haft anledning vänta sig en mera klagörande formulering på denna punkt, liksom ett stadgefästande av kravet från *Postulata nobilium* om råds råde vid ämbetsutnämningar.

ning på Gustav Adolfs uppdrag av Johan Skytte och sekreteraren Mickel Olofsson,²¹ båda med fast förankring i en annan politisk miljö än den rådsaristokratiska. Det är ingalunda utslutet att den viktiga modifieringen i fråga om ämbetsställningarna är ett resultat av deras genomgång.

Men bortsett från kravet på rådsinflytande över ämbetsställningarna har alltså det aristokratiska ämbetsprogrammet i stor utsträckning tillmötesgått. De nya bestämmelserna skapade utgångspunkten för en fast förvaltningsorganisation, som inskränkte kungamaktens möjligheter att på det sätt som skett under de informella och oreglerade förhållanden, som präglat vasasönnernas regering, med hjälp av ofrälse eller lågrälse sekreterare beskära aristokratins möjligheter till inflytande över centralförvaltningen. Understrykas bör särskilt två punkter som båda var av vital betydelse för skapandet av en byråkrati med möjlighet till någon form av självständigt handlande. Den ena gäller förklaringen att ingen kan avsättas från sitt ämbete förrän efter laga dom och rannsakan. Den andra och inte mindre viktiga är löftet att med råds råde förse varje tjänst med ett fast underhåll. För första gången nådde adeln sitt mål att få underhållet frikopplat från förlänings- och därmed rusttjänstproblemen.²²

De i konungaförsäkran uppdragna riktlinjerna för ämbetsstatens uppbyggnad fullföljes också i de i omedelbart samband härmed utfärdade adelsprivilegierna. I adelns framställning om privilegier, som f.ö. är daterad den 19 december, samma dag som rådets och ständernas skrift om konungaförsäkran, möter vi de vanliga kraven: Att riksens höga ämbeten skulle besättas med män av adel, så att inga vanbördingar droges adeln över huvudet, adelsmän skulle användas i kansliet, varje tjänst fördes med tillbörligt underhåll, för vilket ingen rusttjänst skulle ut-

²¹ AHNLUND, s. 112.

²² HESSLER (1932), s. 192 f.

göras, lagmans- och häradshövdingärantor skulle inte räknas som underhåll etc.²³ Bestämmelserna ligger som synes i linje med vad som intogs i konungaförsäkran, och återkommer samtliga i adelsprivilegierna av den 10 januari 1612, §§ 3-6,²⁴ samt i 1617 års adelsprivilegier.

Av speciellt intresse är här givetvis frågan om i vad mån adelsprivilegierna ger någon antydning om inskränkningar i kungens handlingsfrihet vid utnämningar. Men här lika litet som i KF 1611 ges någon antydning om att kungens möjligheter till valfrihet på något sätt var formellt begränsade. I den tredje punkten lovar kungen att låta besätta rikets höga ämbeten med män av adel »dem vi befinna därtill tjänlige», »de bäste, både av ålder, förstånd och skicklighet, som här i vårt rike Sverige av svensk släkt och börd födde äro».²⁵ I fråga om riksråds- och kammarrådsämbetena, också de förbehållna svenska adelsmän, heter det i § 4 med en snarlik formulering: »vele vi välja och förordna . . . välja och taga, vilke vi . . . kunne finna och pröva oss och riket nyttige och gagnelige vare».²⁶ Ingenting säges om att dessa ämbetstillsättningar skulle ske med råds råde. Mot att detta skulle vara underförstått här och i fråga om KF 1611 talar klart det faktum, att vi i båda fallen i nära anslutning har löftet att förse ämbetena med tillbörligt underhåll, vilket i båda fallen uttryckligen anges skola ske »med vårt älskelige riksråds råd».²⁷

Den strävan som kommer fram efter Karl IX:s död att bygga upp en effektiv av aristokratin dominerad byråkrati kan också exemplifieras med 1614 års rättegångsordinantia. Under Karl IX:s tid hade formerna för dömandet av konungens dom på det hela taget förblivit lösa och plastiska. De förslag till rättegångsordning, som tillkom under hans regering, innebar inte

²³ SRA II: 1, s. 104.

²⁴ Ibid., s. 113 f.

²⁵ SRA II: 1, s. 113.

²⁶ Ibid.

²⁷ Ibid., s. 73, 113.

någon fastare organisation. Enligt ett förslag från 1604 skulle rätten bestå av 7–12 personer med drotsen, kanslern eller vid förhinder för dessa något annat riksråd som ordförande. Hovrätten skulle för varje gång konstitueras, och skulle alltså inte ha en fast sammansättning. Ett senare förslag avviker föga från detta första. Den viktigaste skillnaden är att hovrätten i detta fallet fast skulle förläggas till Stockholm. Intetdera förslaget stadgar något om riksrådsrepresentation bland bisittarna men i alla händelser har riksråd till ett varierande antal suttit med i den högsta domstol som kunnat visas vara i verksamhet under år 1607.²⁸

För första gången får vi nu med 1614 års rättegångsordinantia ett fast ämbetskollegium med noga reglerad sammansättning. Den rådsaristokratiska prägeln på denna nya organisation är omisskännlig. Bisittarna i hovrätten indelas i tre klasser. Den första utgöres av fyra riksråd, den andra av fem adelsmän utom rådet, och den tredje av fyra ofrälse »lärde och lagfarne män». Ordföranden, drotsen eller presidenten, var givetvis också riksråd. En jämförelse med de tidigare förhållandena visar den nya hovrättens karaktär. Inte minst betydelsefull är den i det föregående behandlade presentationsrätt vid vakanser bland bisittarna, som hovrätten får, och som så starkt understryker dess karaktär av fast ämbetskorporation.²⁹

Den utformning hovrätten fick låter den i väsentliga avseenden framstå som ett uttryck för den rådsaristokratiska maktexpansionen efter Karl IX:s död. Inte överraskande finner vi också bland dem som utformat rättegångsordinantian Axel Oxenstierna. Och ytterligare belysning får förhållandet av det faktum, att just den nya hovrättens utpräglade karaktär av ämbetskorporation mottas kritiskt av änkedrottningen, vars svar utformats av två av Karl IX:s främsta medhjälpare, Nils Ches-

²⁸ G. SETTERKRANS, Karl IX:s högsta domstol. Scandia 1962, s. 374 ff.

²⁹ Jfr nedan s. 240 f.

necopherus och Erik Elofsson, representanter för det nu likviderade sekreterarregementet, som efter Karl IX:s död måst lämna kansliet och trätt i änkedrottningens tjänst.³⁰

1634 års regeringsform och makten över ämbetstillsättningarna

Gustav II Adolfs överlägset skickliga ledning av rikets styrelse innebar ju samtidigt en period av avspänning i förhållandet mellan kungamakten och rådsaristokratin. Kungamaktens auktoritet och intressen hävdades, medan samtidigt rådet kom att få en fastare plats och viktigare roll inom centralförvaltningen. I fråga om ämbetstillsättningarna kan vi konstatera, även om det på grund av materialets torftighet fortfarande är svårt att fastställa praxis, att det i alla händelser förekommit, att kungen vid tillsättning av riksråd har inhämtat rådets yttrande. Vid 1617 års riksdag vänder sig Gustav Adolf till rådet och begär av detta förslag på lämpliga personer till riksrådsämbeten. Situationen påminner om 1602 års riksdag, då hertig Karl i samma syfte vände sig till ständerna, vilka dock avböjde och hänsköt saken till hertigen själv.¹ Efter Gustav Adolfs hemställande framlägger rådet den 23 januari 1617 ett förslag på fem personer med formuleringen: »Vilka nu av dessa H.K.M. bäst behaga och tjänliga finnas, står till K.M:ts nådiga behag».² Samtliga föreslagna blev intagna i rådet.³

Om samma förfaringssätt kommit till användning vid något annat tillfälle framgår inte av materialet, och det är heller inte

³⁰ EDÉN II, s. 103. SRA II: 1, s. 309 ff. Om hovrättens tillkomst jfr RUNEBY s. 90 ff.

¹ Jfr ovan s. 170.

² Rådslag den 23 jan. 1617. Referat i Meddelanden från Svenska riksarkivet IX (1885) s. 182 i registret över Rådslag i konung Gustav II Adolfs tid 1612–1632.

³ J. NORDWALL, Några bidrag till en rådslängd för Gustaf II Adolfs regering, HT 1893, s. 184 ff. Jfr A. B. CARLSSON, Riksrådsutnämningarna i januari 1617, HT 1917, s. 37 ff.

lätt att avgöra, hur stort inflytande rådet fick på andra högre utnämningar.

I de talrika instruktionerna för den tillförordnade rådsregeringen under Gustav Adolfs frånvaro ges aldrig i något enda fall rätt för rådet att tillsätta vakanta ämbeten. Detta vållar uppenbarligen betydande praktiska svårigheter, och rådet gör framstötter för att få fullmakt i detta hänseende, men utan resultat. Man förordnar interimsvis personer att uppehålla nödvändiga befattningar, men alla tillsättningar hänskjutes till kungen, och några skriftliga förslag till nya innehavare ges inte heller. Men naturligtvis gav tendenserna till skapandet av en fast råds-kammare samtidigt med centralförvaltningens utbyggande rådet ett ökat *reellt* inflytande också på ämbetstillsättningarna. Att Gustav Adolf skulle ha känt sig förpliktad att höra rådet i dessa ärenden kan emellertid inte underbyggas på något sätt. F.ö. hävdades vid en diskussion i rådet vid mitten av 1630-talet direkt, att Gustav II Adolf i utnämningsfrågor inte begärt »Senatens betänkande».⁴

Vid 1634 års riksdag gjordes från Riddarhusadelns sida försök att åt ständerna vinna inflytande över tillsättningen av de högre ämbetena, varvid åberopades såväl Söderköpings riksdagsbeslut, hertigens och rådets svar till de polska legaterna 1596 som hertig Karls hänvändelse till ständerna vid 1602 års riksdag.⁵ Att det rör sig om en opposition mot rådsaristokratiens maktställning står klart, och man kan också här spåra en linje, som skulle spela en mycket central roll i fortsättningen i den här aktuella frågan: lågadelns försök att neutralisera eller hindra rådsaristokratiens makt över ämbetstillsättningarna. Den fortgående byråkratiseringen av adeln, befordrad av att kunglig nåd blev enda villkoret för adelsskap i och med rusttjänstens av-

⁴ Jfr nedan s. 188 f.

⁵ RYSTAD, VSLÅ 1963, s. 56 ff. A. B. CARLSSON, Riksdrots- och riksskattmästarvalet 1634, HT 1911, s. 16 f., B. LÖFGREN, Ståndsstridens uppkomst, s. 12 f.

vecklande, ledde till att ett nytt adligt ämbetsmannastånd inriktat på statlig tjänst, civil och militär, växte fram. En adlig lågbyråkrati började ta form, och frågan om makten över ämbetsstillsättningarna fick en ny dimension genom en intressemot-sättning mellan rådsaristokratin och den lägre ämbetsadeln. Vägen för en vital intressegemenskap mellan kungamakten och den adliga lägre byråkratin börjar utstakas.⁶ Det bör dock betonas, att som initiativtagare bakom aktionen vid 1634 års riksdag torde stå mot den dominerande rådskretsen oppositionella element inom rådet.

I sin argumentering mot det från Riddarhuset resta kravet på ständerinflytande över de högre ämbetsstillsättningarna hänvisar regeringen till att det rör frågor utanför ständernas kompetens: »... det är ett regale att till- och avsätta ämbeten och antaga tjänare, och där en konung den makten icke hade, vad vore då Konungens eminens».⁷ Därmed hade man emellertid inte tagit ställning till frågan om rådets inflytande. Av största vikt för denna fråga blev naturligtvis regeringsformens stadgande.

Den förvaltningsbyggnad, till vilken regeringsformen utgjorde ritningarna, betydde givetvis ett enormt framsteg för byråkratin och tillförsäkrade den en mycket stark ställning.⁸ I den mån den föregående utvecklingen inte redan ådagalagt detta, blev det nu evident, att den ökande betydelsen av den byråkratiska karriären gjorde inflytandet över ämbetsstillsättningarna till inte endast en livsviktig fråga för de i själva konkurrensen inblandade, utan också till en mycket väsentlig politisk maktfaktor.

⁶ Jfr S. U. PALME, Byråkratin som historiskt problem, Scandia 1948 s. 50.

⁷ RAP 1634 12/7.

⁸ Ett uttryck för byråkratins utomordentligt centrala roll är exempelvis regeringsformens stadgande om ämbetsmannamötet och dess uppgifter. RF 1634 § 43, SRF, s. 31. Jfr HESSLER, (1935) s. 31 f.

1634 års regeringsform har betecknats som »det mest renodlade uttryck för rådsaristokratins vilja till makt».⁹ Rådet, bäraren av denna »vilja till makt», får nu sin högbyråkratiska karaktär stadfäst. Mot bakgrunden härav är det onekligen anmärkningsvärt, att vi i regeringsformen förgäves söker ett klart besked om rådets inflytande över ämbetstillsättningarna.

Längre fram i striderna om makten över ämbetstillsättningarna skulle komma att hävdas såväl uppfattningen, att högre utnämningar enligt regeringsformen skulle ske med råds råde, som motsatsen. En undersökning av de relevanta paragraferna är påfordrad.

Den centrala punkten i RF 1634 när det gäller ämbetstillsättningarna, är den fjärde, som lyder på följande sätt: »Efter riket är vitt, ärenden flere och viktigare, än att konungen förmå ensammer dem utreda, ty tarv han råd, ämbetsmän och hövdingar, som honom bistå, vilke han väljer och tager efter Sveriges lag, riksens tarv och godtyckio sino».¹⁰ Som synes, avser bestämmelsen endast de högsta ämbetena.

Att så är fallet är helt naturligt. Om man ville bekämpa uppfattningen av ämbetstillsättningen som ett kungligt prerogativ, så måste ju ett rådsinflytande på detta område först etableras på så höga tjänster, att deras besättande möjligen skulle kunna föras till de »riksens högviktige ärenden», där konungens skyldighet att besluta med råds råde inte ifrågasatts.

Den följande punkten berör sedan riksråden, inklusive de fem höga riksämbetsmännen, och deras uppgift. Det heter att konungen »tager och väljer av inföddom riddarom och svenom». Ingenting säges om rådets hörande, lika litet som i något annat sammanhang i regeringsformen i samband med tillsättandet av ämbeten och tjänster. Vi är alltså hänvisade till § 4. Denna

⁹ HESSLER (1935), s. 34.

¹⁰ SRF s. 7. Det av ständerna undertecknade exemplaret har formen »tyckio» i stället för »godtyckio» (Riksdagsacta 1634). Samma form återfinnes t.ex. i en avskrift i Strödda historiska handlingar Vol. 25.

paragraf har närmast karaktären av en inledning till de följande avsnitten, som handlar om rådet, om centralförvaltningens uppbyggnad. Detta kan till en del förklara den mycket allmänna formuleringen.

Det måste betecknas som osäkert, om hänvisningen i § 4 till »Sveriges lag» avser några konkreta lagrum. Det kan röra sig om en schablonhänvisning av inte ovanlig typ. Men möjligheten att ett mera konkret innehåll avses kan inte uteslutas.

Går vi till landslagen finner vi i dess kungabalk två lagrum, som rör rådets och de högre ämbetenas rekrytering och besättande. I kap. 8 stadgas, att då kungen är vald »då äger han råd sitt taga och välja». Det rör sig alltså om samma formulering som i RF 1634 § 4. Kapitlet stadgar vidare om rådets sammansättning, dvs. stadganden som dels är obsoleta, dels berör en sak, som utvecklas i RF 1634 § 5. Större delen av kapitlet utgöres emellertid av rådseden, men att denna skulle åsyftas med hänvisning till Sveriges lag i RF § 4 är föga sannolikt.¹¹ Går vi till KB kap. 4: 4 finner vi däremot ett stadgande, som kan komma i fråga i diskussionen om vad som avses med hänvisningen till lagen. Kapitlet utgöres av kungaeden, och dess fjärde paragraf innehåller kungens ed att styra och regera riket med råds råde, »med inföddom svenskom mannom och ej utländskom, och att han ej utföddan man i råd hans i Sverige tager, och ej låter hus och län råda, ej Uppsala öd eller så gamla kronogods, att ingen minnes eller av sanne sago vet, huru det först under kronan kom.»

Landslagen stadgar ingenting om konungens skyldighet att höra rådet vid vare sig rådsutnämningar eller vid besättandet av andra ämbeten och tjänster. Däremot stadgar alltså landslagens kungaed att kungen är skyldig att utse sina rådgivare,

¹¹ En samtida avskrift av regeringsformen är försedd med marginalanteckningar, och vid § 4 är anmärkt »8 Cap. Kong. B.» Strödda historiska handlingar Vol. 25.

slottshövitsmän etc. bland infödda svenska män av ridderskapet och adeln.

Som redan antytts hänger § 4 i regeringsformen nära samman med de följande punkterna. Det gäller faktiskt också själva uppbyggnaden av den fjärde och den femte paragrafen, där en parallellitet kan iakttagas.

I § 4 stadgas som nämnts att konungen skall välja och taga sina »råd ämbetsmän och hövdingar» efter 1) Sveriges lag 2) riksens tarv och 3) godtyckio sino. Den första hänvisningen motsvaras i § 5 av bestämmelsen att konungen »tager och väljer» sitt råd »av inföddom riddarom och svennom». Punkt 2, »riksens tarv» korresponderar på samma sätt i § 5 med förklaringen: »och ändock de icke till något visst tal hava varit satte eller sättas kunde, förty att man så många helst ordnar som riksens tarv och heder kräver, likväl skole de ordinarie vara 25». Tredje punkten, alltså formuleringen »godtyckio sino» finns däremot inte i § 5, men detta är i och för sig naturligt. § 4 är det allmänna stadgandet och § 5 framstår som en specificering av ett av de i föregående paragraf nämnda ämbetena. Formuleringen i § 4 om att konungen skall tillsätta dessa högre ämbeten och tjänster »efter godtyckio sino» kan f.ö. också jämföras med adelsprivilegierna 3 §, där konungen lovar att besätta rikets höga ämbeten med män av adel, »dem vi finna därtill tjänlige». ¹²

När man längre fram gjorde gällande, att kungen enligt regeringsformen var bunden att tillsätta högre ämbeten och tjänster med råds råde, har man i regel gått på den linjen, att detta omedelbart framgår ur landslagens kungaed, enligt vilken konungen förbinder sig att styra riket med råds råde. Hänvisningen i § 4 till Sveriges lag har då givits denna innebörd. Att en sådan avsikt ursprungligen legat bakom denna formulering i regeringsformen är emellertid mycket osannolikt. Om avsikten varit att i regeringsformens stadganden fastslå rådets medinfly-

¹² Jfr ovan sid. 177.

tande över ämbetstillsättningarna, hade rimligtvis en formulering valts, som hade ett någorlunda klart innehåll. Men i själva verket torde avsikten aldrig varit att genom regeringsformen realisera det gamla rådsaristokratiska kravet.

Tillkomsten av 1634 års regeringsform har varit föremål för en livlig debatt inom forskningen. Så mycket torde stå klart, som att den överensstämmer med Axel Oxenstiernas politiska och organisatoriska planer. Kanslern har koncipierat regeringsformen, och det måste vara en förstahandsuppgift att vid tolkningen av oklara punkter söka fastställa, hur Oxenstierna själv uppfattade dem. Beträffande frågan om rådets inflytande över ämbetstillsättningarna behöver vi inte sväva i tvivelsmål.

1634 års regeringsform slår i hög grad vakt om de fem höga riksämbetsmännens maktställning som förmyndarregering och den plats rådet anvisas är inte mera framskjuten än under en myndig konung.¹³ Men den utformning landets styrelse i praxis fick åren närmast efter regeringsformens antagande tenderade starkt till att upplösa skillnaden mellan råd och regering, ungefär på liknande sätt som senare skedde under Karl XI:s förmyndarregering. Att så skedde är en naturlig följd av den ställning rådet förvärvat under sin tid som tillförordnad regering, och betingades också av att i Axel Oxenstiernas frånvaro ingen av förmyndarna var tillräckligt dominerande för att skapa en maktställning åt regeringen utanför råds-korporationen.

Att denna utveckling stred mot Axel Oxenstiernas avsikter och önskningar framgår klart t.ex. av rikskanslerns brev till sin broder, riksdrotsen Gabriel Gustafsson Oxenstierna. Denne tycks också ha gjort vissa ansträngningar att mot rådet hävda regeringens ställning. Vid ett rådssammanträde i november 1635 hävdade han t.ex. att det var »rådeligt, att regeringen först hos sig haver statuerat något visst över de saker, som de in Senatu proponera skole, förr än de över samma saker cum Se-

¹³ Jfr SVEN A. NILSSON, 1634 års regeringsform, Scandia 1937, s. 27 ff.

natu communicera».¹⁴ Några allvarligare försök att realisera en självständigare regeringspolitik kan dock inte noteras.

När Axel Oxenstierna återvänder från Tyskland aktualiseras emellertid frågan på allvar. Sin syn på förhållandet mellan råd och regering framlägger kanslern bl.a. vid diskussioner i rådet i augusti 1636: »De 5 ämbeten, som måste föra regeringen, måste ock hava vim imperii och makt tillbörligen att befalla absque praevio Senatus consulto i de saker, som de förra Konungar och regenter have haft makt, men in gravioribus negotiis praevio Senatus conmeto vim imperii exercera . . . ty hos Senatum måste vara autoritas och [hos] populum competens ac legitima libertas men hos regeringen imperandi potestas».¹⁵ Då Per Brahe i början av månaden begärde att för en tid få resa hem, kom Oxenstierna också in på relationerna mellan regering och råd, och den syn han därvid framlägger är i flera avseenden anmärkningsvärd: »Sade ock intet vara nödigt att alle saker av Regeringen så in pleno Senatu debatteras, som här till haver varit brukligt, utan att Senatus convoceras, när Regeringen skulle fordra deras betänkande in gravissimis rebus, såsom om foedere bello, induciis, legibus ferendis, contributionibus, ordningar etc., dock att Regeringen under sig först debatterar saken och uppsätter vad den finner skäligt och det proponera Rådet, med begäran de vele ock giva sitt betänkande däröver och då libere däri säga sin mening cum annexis rationibus.»¹⁶ Som synes skulle ett genomförande av de av rikskanslern här skisserade principerna dra upp en markant linje mellan den styrande regeringen och rådet, som endast skulle komma till tals i verkligt viktiga frågor. Något utrymme för riksrådets rådande »non rogati» finns knappast här. Rådets ställning skulle faktiskt bli snarlik ständernas.

Men rikskanslern nöjde sig inte med deklARATIONER. I sitt

¹⁴ RP 1635 4/11.

¹⁵ RP 1636 28/8.

¹⁶ RP 1636 9/8.

nyss citerade inlägg av den 9 augusti 1636 sade han sig ha för avsikt att utarbeta »ett projekt av en instruktion Regeringen skall gå och rätta sig efter in administratione rerum.» Han höll sitt löfte. Resultatet blev ett av Axel Oxenstierna utarbetat rådslag daterat den 14 december 1636 med titeln »Regeringens och Rådets fattade resolution och avsked, huruledes allt skall uti Hennes K.M:ts vår allernådigste Drottning och Frökens omyndige år, och vid närvarande Riksens tillstånd ställas till rådslag och betänkande, sedan resteras, fullföljas och försvaras, till H.K:M:ts och Riksens tjänst, och dem inbördes till stadigt och gott förtroende.»¹⁷ Rådslaget följer väsentligen den linje, som uppdragits i rikskanslerns i det föregående citerade inlägg. Det talas om »Riksens råd, som ständerna representera» och inskräpes, att rådet skall inte styra, men deltaga i viktigare beslut i ständernas ställe. Rådet skulle vara med och uppsätta rådslag i viktigare frågor, men en kontinuerlig rådgivande verksamhet i de löpande regeringsärendena var det ingalunda fråga om.

Mot bakgrunden av det sagda framstår det som klart, att Axel Oxenstierna inte alls ville medge rådet medinflytande i utnämningssärendena. Dessa skulle handläggas av regeringen ensam. Dittills hade sådana frågor ofta behandlats i rådets plena.¹⁸

De motsatta uppfattningar rörande förhållandet mellan regering och råd i rikets styrelse, som trädde i dagen framför allt efter Axel Oxenstiernas hemkomst, har givetvis också gjort

¹⁷ RR 1636 14/12. Originalen bland Rådets handlingar och brev. Rådslag och resolutioner 1633–1644. Hela regeringen har undertecknat, men blott fem riksråd. Rådslaget finns tryckt i Handlingar rörande Skandinaviens historia 33, s. 107 ff.

¹⁸ En differentiering hade f.ö. nu växt fram, så att det fanns en ganska fast praxis rörande vilka tjänstetillsättningar, som fördes upp på regeringsplanet. Beställningar som kompaniofficerare och tjänster i kollegierna under sekreterare- och bisittarplanet behandlas sällan av regering och råd, även om exempel därpå finns. I dessa fall har man i regel gått in för en delegering av tillsättningarna. Jfr B. STECKZÉN, Krigskollegii historia, I s. 71 f. och 160 ff. N. FORSELL i Kungl. Maj:ts kanslis historia, I s. 41 f.

sig gällande i utnämningsfrågor. Detta illustreras väl av handläggningen av en ämbetstillsättning i slutet av maj år 1636. Det visar sig därvid, att full enighet inte rådde inom förmyndarregeringen. Inte oväntat är det riksamiralen Carl Carlsson Gyllenhielm, som obstruerar.

Axel Oxenstierna ville göra sekreteraren Johan Nicodemi till statssekreterare. Då ingrep riksamiralen och begärde enligt protokollet, »att Riksråd måtte ock häröver säga sin mening, enkannerligen samtelige kanslirådet utvälje och föreställe regeringen hans person till confirmation».¹⁹ Gyllenhielms formulering är onekligen värd att observeras. Den implicerar inte endast ett tillsättningsförfarande med råds råde, utan antyder närmast ett presentationsförfarande. Detta är av speciellt intresse, eftersom riksamiralens linje när det gällde tillsättandet av de högsta ämbetena just innebar ett genomfört presentationsförfarande, en utveckling av vissa tendenser från 1590-talet.

Att Carl Carlsson Gyllenhielm engagerade sig vid detta tillfälle för rådets inflytande på ämbetstillsättningen skall sammanställas med det faktum, att han i en rad promemior från tiden omkring 1640 liksom i det utkast från år 1647, som blivit bekant under beteckningen »Mestadels Ständernas och gode patrioters betänkande om regementsformen», gör sig till talesman för ett starkt vidgat ständerinflytande på de högre ämbetenas tillsättning. Bakgrunden är i båda fallen densamma, nämligen riksamiralens motsättning till den av Oxenstierna dominerade kretsen och hans strävan att skapa motvikter mot dess maktställning.²⁰

På sin begäran vid rådssammanträdet den 9 augusti att rådet skulle höras i den aktuella utnämningsfrågan, fick Gyllenhielm från övriga regeringsledamöter till svar, att något sådant inte alls var påkallat. Som motivering anfördes, att »uti salig. Konungens tid immediate samma sak dependerat av sal. K.Maj:t.

¹⁹ RP 1636 20/5.

²⁰ Se härom närmare RYSTAD (VSLÅ 1963), s. 62 ff.

och haver Hans K.Maj:t intet fordrat här över Senatens be-
tänkande». Man åberopar också ett par prejudikat från tidigare
utnämningar och slår fast: »Nu företräder uti Hennes K.M:ts
omyndige år regeringen Konungens ställe».

Det är onekligen värt att lägga märke till att vi här hos den
högdliga förmyndarregeringen finner samma ståndpunktsta-
gande till utnämningsfrågorna som annars företrädes av kunga-
makten. Men det finns också andra tecken på att Axel Oxen-
stierna i regeringsställning kom att i vissa frågor inta samma
attityd och begagna samma metoder, som kungamaktens före-
trädare brukat göra. Det är sålunda påfallande, att han visar
en tendens att föredra ofrälse karriärister framför adelsmän
vid rekrytering av kanslipersonal, något som givetvis vållar
missnöje bland adeln, men ger Oxenstierna själv pålitliga klien-
ter. Metoden känns givetvis igen: principiellt skiljer den sig
inte från tankarna bakom »sekreterarregementet».

Axel Oxenstiernas försök att efter sin hemkomst skjuta rådet i
bakgrunden fick inga bestående följder. Detta gäller också i
fråga om ämbetsstillsättningar. Under förmyndarregeringens
sista år kan vi konstatera, att utnämningsfrågor ofta behandlas
i rådets plena. Särskilt påtagligt blir detta från och med år
1640. Då lika litet som under någon annan period påträffas
emellertid på långt när alla utnämningsärenden, som regering-
en haft att avgöra, i rådsprotokollen. Samma bild får vi under
drottning Kristinas tidigare regering. Utnämningsärenden före-
kommer mycket ofta i rådsprotokollen, och det gäller tjänster
av mycket skiftande karaktär. Av intresse är givetvis inte minst
rådstjänsterna. Bekant är ju riksrådsvalet den 27 mars 1648,
då drottning Kristina pressade rådet att om än mycket mot-
villigt acceptera Johan Adler Salvius.²¹ Exemplet visar den vikt

²¹ RP 27/3 1648. Jfr S. LUNGGREN, Johan Adler Salvius. Problem kring freden,
krigsekonomien och maktkampen, s. 288 ff. Vid samma tillfälle valdes Axel
Lillie. Också andra protokoll över val av riksråd finns givetvis från Kristinas
tid, t.ex. RP 1646 20/3 och 30/4 (Carl Gustav Wrangel).

rådets medverkan tillmättes av Kristina. Det kan f.ö. noteras, att också i de inte ovanliga fall, då inget protokoll finns bevarat över själva valsammanträdet, finns skäl att antaga, att rådet medverkat vid valen. När de nya riksråden hälsas välkomna i rådet sker det regelbundet med en bestämd fras, vari det säges, att »regeringen och rådet»²² respektive »Kungl. M:t och rådet»²³ funnit vederbörande kapabel att intagas i rådet. Det anges alltså direkt att valet skett med råds råde, och sannolikt har denna fras täckt det verkliga förhållandet vid denna tid.

Det etablerade starka rådsinflytandet över utnämningsärendena utgör naturligtvis bakgrunden till det stora intresse som ägnas denna fråga i det tidigare omnämnda »Mestadels Ständernas . . . betänkande om regementsformen» som hör hemma vid 1647 års riksdag.²⁴ I ökad utsträckning kom emellertid nu också missnöjet från den lägre ämbetsmannaaadeln. Den kraftiga ansvällningen av dessa grupper skärpte givetvis konkurrensen, och det är naturligt att man där ofta med olust såg det rådsaristokratiska inflytandet över karriärmöjligheterna. Samtidigt var det svårt för de lågfrälse, framför allt de nyadlade, att hävda sig. De högre tjänsterna rekryterades fortfarande i helt övervägande utsträckning från den gamla högaristokratin. »Det är att beklaga, att den som här är och uti daglig tjänst brukas och icke är av högre stånd, bliver älskat med munnen men i hjärtat föraktat, hatat och eftertraktat» skriver Nils Tungel till Adler Salvius som uttryck för de nya männens olustkänslor.²⁵ Missnöjet kommer fram t.ex. vid 1649 års riksdag, då en formulering i utkastet till adelns besvär väcker stor förbittring inom Riddarhusets tredje klass, eftersom det tolkades »lika som vore Riksens Råds söner allenast promoverande till Riksens högre

²² Ex. RP 1640 17/3, 1641 4/5.

²³ RP 1645 24/1.

²⁴ Jfr ovan s. 188.

²⁵ N. Tungel till J. Adler Salvius 20/1 1638, Salvii saml. Jfr LÖFGREN, s. 73.

tjänster och de andre tertiae classis membra exclusa». ²⁶ Lågbyråkratins fruktan gällde emellertid inte endast rådets vaktslående kring de högre tjänsterna, utan också dess sätt att gynna sina personliga klienter. En naturlig intressegemenskap mellan kungamakten och lågbyråkratin fanns uppenbarligen, som redan antytts, när det gällde att slå vakt om ämbetstillsättningarna som ett kungligt prerogativ.

*Frågan om ämbetstillsättningarna och tillkomsten av 1660 års
additament*

Kristinas försäkran av år 1644 är ju påfallande intetsägande i jämförelse med Gustav II Adolfs, och den innebär ju på intet sätt en kodifiering av den utveckling som skett under förmyndarregeringens tid. Någon ändring av praxis i fråga om högre utnämningar kan inte påvisas under Kristinas tidigare regering jämfört med den föregående epoken. En förändring inledes emellertid med början år 1647, innebärande att utnämningsärenden alltmera sällan förekommer vid rådets sammanträden och från och med 1649 är de så gott som helt försvunna ur rådsprotokollen för återstoden av Kristinas regering.¹ Det är knappast en tillfällighet att detta sker samtidigt som motsättningen mellan drottningen och den oxenstiernska rådskretsen träder i dagen och Kristina börjar föra en självständigare politik. Det är troligt att drottningen vid denna tid återgår till den gamla linjen att behandla ämbets- och tjänstetillsättningar som ett kungligt prerogativ. Givetvis måste hon också i fortsättningen anlita riksråden för att få nödvändiga informationer, men genom att inte ta upp utnämningsfrågorna i sittande råd markerades ärendenas karaktär. Kristina har uppenbarligen lyckats hävda sin ståndpunkt. Under år 1651 beröres t.ex. ett ämbets-tillsättningsärende endast en gång i protokollen, och frågan av-

²⁶ RAP 1649, s. 192, 215.

¹ Jfr A. B. CARLSSON, s. 45 f.

föres då med motiveringen att saken berodde allenast på Kungl. Maj:t. Drottningen var frånvarande vid sammanträdet.²

Den konungaförsäkran Karl X Gustav fick avge vid sitt trontillträde har tämligen vaga bestämmelser på det konstitutionella området, och kungen bindes föga utöver kungaeden. Axel Oxenstierna har spelat en central roll vid utformningen av KF 1654, och vid en jämförelse mellan denna och den han år 1611 koncipierade framstår skillnaden klart. Man har häri velat se resultatet av en ideologisk förskjutning i kanslerns syn på maktfördelningen. Men det är säkerligen befogat att därvid också understryka, att han för sig och sin son kunde ha anledning att räkna med ett betydande inflytande under den nya regimen.³

I fråga om ämbetena lovar kungen i KF 1654 § 4 att besätta rikets höga ämbeten med infödde svenske män av ridderskapet och adeln. Här är det som synes KF 1611 § 5 som ligger bakom.⁴ Antalet uppräknade ämbeten har dock utökats, vilket är helt naturligt med tanke på förvaltningens utbyggnad.⁵ Slutet av paragrafen består i löftet att hålla ämbetena »i deras skäliga och laglige respekt och vördning», och att förse varje ämbete och tjänst med skäligt underhåll. Liksom i såväl KF 1611 som adelsprivilegierna står det uttryckligen i fråga om ämbetenas underhåll att kungen därom skall förordna »med riksens råds råde».⁶ Längre fram skulle strid uppstå just om tolkningen av denna § 4 därigenom, att i den fortsatta kampen om makten över ämbetstillsättningarna uppfattningen framfördes, att bestämmelsen om råds råde också skulle omfatta ämbetstillsättningarna, inte endast underhållet.⁷

² RP 1651 5/11.

³ S. DAHLGREN, *Kansler och kungamak*t vid tronskiftet 1654, Scandia 1960, s. 98 ff.

⁴ SRF, s. 198 f. Jfr ovan s. 174.

⁵ Jfr DAHLGREN (Scandia 1960), s. 135.

⁶ SRF, s. 211 f. Jfr ovan s. 176 f.

⁷ Jfr nedan s. 233 f.

Att Karl Gustav inte ansåg sig bunden vid råds råde när det gällde ämbetstillättningar står alldeles klart. Han fortsätter här praxis från drottning Kristinas senare regeringsår. Snart inträdde ju exceptionella förhållanden genom kungens bortovaro, men det som interimregering fungerande rådet hade ungefär samma ram att arbeta inom som motsvarande organ under Gustav II Adolfs tid: att hålla allt flytande men hänskjuta alla viktigare avgöranden till kungen.⁸ Också nu klagar rådet över svårigheterna att få folk att anta rådets förordnande på tjänster, eftersom de när som helst kunde avlägsnas genom kungens andra dispositioner.⁹ Rådet hade en svår ställning, eftersom man måste se till att förvaltning och domstolsväsende fungerade, men endast kunde interimförordna på tjänsterna. Man var också påpassad, så att inga tillsättningar skulle ske utan att ärendet hemställdes till kungen själv.¹⁰ Ett litet exempel på hur nonchalant Karl Gustav kunde behandla rådet vid tjänstetillsättningar är hans utnämning av en sekreterare i kansliet, i vars uppgifter det bl.a. ingick att närvara vid rådets överläggningar, utan att rådet ens notifierades om utnämningen. Sekreteraren presenterade endast sin fullmakt, och i protokollet konstateras: »Rådet kunde intet annat göra än admittera honom, efter K.Maj:ts egen disposition och ordres».¹¹

Som var att vänta aktualiserades frågan om makten över ämbetstillättningarna efter Karl X Gustavs död. Under de första åren av Karl XI:s förmyndarregering framträder problemet ovanligt klart, varför en något utförligare behandling här kan vara befogad.

⁸ Jfr t.ex. Karl X Gustavs instruktion för rådet 1/7 1655. Rådets handl. och brev, vol. 17.

⁹ RP 1656 4/10.

¹⁰ T.ex. hösten 1658, då rådet på den tillfälligt vakanta landshövdingetjänsten i Falun förordnat Erik Fleming. Kritik restes då mot rådet för att det »skulle hava tillsatt Herr E. Fleming ... vilket borde hemställas K.M:t att disponera». RP 1658 26/10. Rådet till KM:t 27/10 s.å.

¹¹ RP 1657 13/8.

I samband med riksdagen i Stockholm hösten 1660, som till främsta uppgift hade ordnandet av styrelsen under Karl XI:s omyndighet, tillsattes inom rådet ett utskott, som skulle överse regeringsformen. Därefter togs denna den 5 oktober upp till genomgång i rådet. När man kom till RF § 4, heter det i protokollet: »ad ea verba, att konungen väljer och tager ämbetsmän. Inföll discours om konungen allena kunde detta göra.

Hr Schering Rosenhane: Konungen haver makt att välja ämbeten, men med R. Råds råde.¹²

Hr Sten Bielke: Man haver ock exempel att R. Råd äre valde med R. Råds råde.»

Drotsen instämde och kom därefter med sitt bekanta yttrande om att »Senatoris Officium» ingenstädes var så »nobile» som i Sverige, Polen, Danmark och Ryssland, där riksens råd »äga vara så Mediatores emellan konungen och ständerna och dem bägge tillhålla om deras ed och plikt».¹³

Vad som här intresserar är emellertid uttalandena i frågan om ämbetstillsättningarna. Den paragraf i RF 1634, som diskussionen utgick från, är den fjärde, som närmare behandlats i det föregående.¹⁴ Som redan sagts är det knappast ägnat att förvåna, att diskussion kunde uppstå om tolkningen av denna paragraf.

¹² Schering Rosenhanes yttrande tillhörde dem som senare stämplades som förgrifliga genom kassationsakten och återfinnes sålunda i de i detta sammanhang gjorda extraktsamlingarna. Hela diskussionen finns även med i de protokollsavskrifter, som gjordes av Svea hovrätt 1683 på kunglig order i anledning av testamentssaken. Fyra volymer av dessa extrakt finns bevarade, samtliga likalydande och undertecknade av hovrättens ledamöter (ett ex. i Pästeståndets arkiv, K 16: två bland Riksdagsacta 1660 och ett i Nordinska samlingen i Uppsala). Det kan anmärkas, att samtliga dessa avskrifter har ett gemensamt fel i citatet av Rosenhanes yttrande, som gör detta missvisande. Det heter nämligen i alla fyra avskrifterna: »Konungen haver *wahl* att välja ämbeten» i stället för det ursprungliga »*macht* att välja».

¹³ RP 1660 5/10. G. WITTRÖCK, Carl X Gustafs testamente. Den politiska striden i Sverige 1660, s. 206 ff.

¹⁴ Jfr ovan s. 182 ff.

Som framgår av Sten Bielkes ovan citerade yttrande, sammankopplades frågan om ämbetstillsättningarna med den speciella frågan om val av riksråd, och såväl Per Brahes som de följande inläggen tycks närmast syfta på denna fråga. Gustav Bielke föreslog efter några inlägg, som främst gällde regeringsformens giltighet under myndig konung, att det kunde räcka, om det i regeringsformen stod »väljer och tager efter Sveriges lag». Eftersom man inte lämnat punkt 4, så skulle detta alltså gälla såväl råds- som högre ämbetstillsättningar i övrigt. Schering Rosenhane återkommer då och hävdar, att orden (dvs. om råds råde) inte borde förbigås, men att det kunde vara lämpligare att insätta dem i följande punkt, dvs. den femte, som gällde rådet.¹⁵ Så beslöts, att punkten kom att ingå i additamentet. Det heter där i § 3 »... konungen haver sig riksens råd tillhanda och deras råd och tjänst i riksens ärender brukar och dem med vårt och riksens råds vetskap och samtycke antager och utväljer».¹⁶ Frågan vad som gällde vid övriga ämbetstillsättningar besvaras alltså ej här.

Frågan om hur ämbetstillsättningar skulle tillgå kom också att debatteras i samband med den allmänna frågan om förhållandet mellan regeringen och rådet. I förbigående berördes saken redan vid det ovan behandlade sammanträdet i rådet den 5 oktober, men togs i rådet upp till utförligare diskussion den 9. Därvid hänvisade Sten Bielke till praxis under föregående förmyndarstyrelse. Clas Tott underströk, att den »ordinarie administrationen» inte tillkom rådet i sin helhet utan de fem höga riksämbetsmännen. Per Brahe framhöll då, att när något viktigt ärende var för handen, måste hela rådet sammankallas. Den springande punkten blev givetvis då vad som skulle betecknas som viktiga ärenden. En deklaration gör vid detta tillfälle Sten Bielke, som fastslår: »Och denna viktighet står både in officiis

¹⁵ Dvs. RF 1634 § 5, SRF, s. 7.

¹⁶ 1660 års additament § 3, SRF, s. 46 f.

et beneficiis distribuendis, såsom kan ses för detta vara brukligt utav protocollerne.»¹⁷

När man tre dagar senare avslutade genomgången av regeringsformen, kom frågan upp igen. Utgångspunkten för diskussionen vid detta tillfälle den 12 oktober var RF 1634 § 65, där det talas om att vid tronvakans riket skulle förestås av de fem höga riksämbetsmännen med riksens råds råde.¹⁸ Det gjordes då bl.a. av Per Brahe gällande, att detta var att tolka så, att de fem höga riksämbetsmännen skulle regera med råds råde på samma sätt som gällde för en konung. Gustav Bonde var emellertid inte nöjd med denna formulering utan drog fram distinktionen mellan consensus och consilium: »Annat är det att regera med rådets råde, annat med dess samtycke». Drotsen replikerade, att han för sin del gärna såge att man band regeringens händer så mycket som möjligt; desto mindre skulle dess ansvar bli. Nu hade emellertid ständerna uppdragit regeringen åt de fem, och då fick man bli därvid. Dock skulle rådet rådfrågas i alla viktigare frågor. Då sätter Bonde, som här för rådsintressenas talan, fingret på den centrala punkten genom att åter ställa frågan vad som då avsågs med begreppet viktigare ärenden. Själv räknade han dit tillsättandet av befattningar åtminstone ned till landshövdingens och överstelöjtnants karaktär, samt bortgivandet av gods, alltså en förklaring, som nära ansluter sig till den som Sten Bielke avgivit den 5 oktober.¹⁹

Frågan om ämbetstillsättningarna ingick givetvis i hela det vid sammanträdet den 12 oktober diskuterade frågekomplexet rörande gränsen för regeringens rätt att handla utan rådets hörande. Kravet att additamentet skulle fastslå att förmyndarregeringen skulle regera med råds råde segrade, och i additamentets § 14 fastslås, att regeringen, dvs. änkedrottningen och de fem höga riksämbetsmännen, skall »riket regera och förestå

¹⁷ RP 1660 5/10. Jfr WITTRÖCK, s. 211.

¹⁸ RF 1634 § 65, SRF, s. 40.

¹⁹ RP 1660 12/10.

och allting stadga och besluta med riksens råds råde efter Sveriges lag, laga stadgar och privilegier.»²⁰

En framträdande roll vid 1660 års riksdag i Stockholm kom ju striden mellan rådet och Riddarhuset vid tillsättningen av de vakanta platserna i den blivande förmyndarregeringen att spela. Karl Gustav hade underlåtit att återbesätta de höga riksämbetena. Frågan komplicerades av kungens testamente vari bl.a. hertig Adolf Johan designerats till riksmarsk. Fullmakter förelåg dessutom för Magnus Gabriel de la Gardie som kansler och Herman Fleming som riksskattmästare. Att hertig Adolf Johan skulle uteslutas, därom rådde full enighet mellan råd och Riddarhus. Rådet beslöt med åberopande av rådsprotokollen från 1634 att förrätta val, och sedan endast notificera ständerna om resultatet. Man valde så Lars Kagg till riksmarsk, och godtog i övrigt Fleming som riksskattmästare och de la Gardie som kansler. Förfaringsättet väckte våldsamt förbittring på Riddarhuset och såväl muntligt som skriftligt hotade adeln att resa hem från riksdagen, om dess krav på medinflytande vid valen inte godtogs. Den häftiga striden slutade med fullständig seger för Riddarhuset. Ständerna tillerkändes såväl jus approbandi som improbandi och i additamentet kom att ingå bestämmelsen att de höga riksämbetsmännen skulle utses »med ständernas communication och antagna betänkande». Kravet från år 1634 hade sålunda tillgodosetts ifråga om de höga riksämbetena.²¹

Lika litet nu 1660 som 1634 eller senare i Gyllenhielms olika utkast är kravet på ständerinflytande att fatta som riktat mot kungamakten. Även om motviljan inom adeln mot Herman

²⁰ SRF, s. 54 f. I den därpå följande paragrafen, § 15, återfinns vi så de bekanta bestämmelser, som närmare reglerar förhållandet mellan regeringen och rådet. Om regeringen var oenig i en fråga, hade den att söka hela rådets »inrådande och utslag i saken». Om regeringen handlade ett ärende utan att höra rådet, och någon av rådet utom regeringen fann den vara av vikt, kunde vederbörande begära rådets sammankallande, varvid var och en hade frihet att »tala och påminna vad han med skäl och utav nöden finner».

²¹ Se härom RYSTAD VSLÅ 1963.

Fleming som riksskattmästare varit ett viktigt motiv har fruktan för högaristokratisk dominans under den förestående förmyndarregeringen säkert varit ett betydelsefullt incitament. Striden om tillsättningen av de höga riksämbetena ingår också som ett led i kraftmätningen om regeringsformen vid riksdagen.²²

Samtidigt som man inom rådet varit sysselsatt med att utarbeta sitt projekt till regeringsform,²³ hade parallellt därmed samma sak skett på Riddarhuset. Därvid hade flera punkter upptagits, som saknas i rådets projekt men som är av intresse i detta sammanhang. Ett extrakt på de punkter adeln ville påminna om uppsattes,²⁴ och detta lades sedan till grund för de påminnelser, som adeln utarbetade sedan regeringens projekt överlämnats till Riddarhuset.

I fråga om regeringsprojektets § 3 nöjde sig adeln inte med bestämmelsen att val av riksråd skulle ske med råds råde, utan begärde också förbud för mer än tre av en släkt, för far med mer än en son och för mer än två bröder att samtidigt sitta i rådet. I själva regeringen skulle inte mer än en av samma släkt samtidigt sitta – väl riktat mot oxenstiernasläktens dominans under drottning Kristinas förmyndarregering. Bestämmelsen gick igenom och återfinnes i additamentets § 3.²⁵

I adelns påminnelser ingår också en del andra punkter, som direkt angår tjänsterna och som i detta sammanhang är av intresse.

En betydande del av adeln var för sitt uppehälle hänvisad till tjänst, militär eller civil. En av de utförligaste punkterna i adelns påminnelser ägnas just möjligheten för adelsmän att vinna tjänst och befördran. Enligt regeringens förslag skulle an-

²² G. RYSTAD, Johan Gyllenstierna, rådet och kungamakten. Studier i Sveriges inre politik 1660–1680. *Bibliotheca Historica Lundensis* 2. 1955. s. 10 ff. Om stridens innebörd jfr RUNEBY, s. 525 f.

²³ Projektet finns som bil. F till RAP 1660, s. 202 ff.

²⁴ RAP 1660 bil. G, s. 213 ff.

²⁵ SRF, s. 46 f. Samma tanke finns i det av Gyllenhielm författade »Mestadels ständernas betänkande» från år 1647. Jfr RYSTAD VSLÅ 1963, s. 37 f.

talet riksråd uppgå till inte mindre än fyrtio stycken. Eftersom dessa ämbeten i praktiken så gott som helt var stängda för andra än medlemmar av högaristokratin, gällde det framförallt för lågadeln att om möjligt begränsa antalet av de tjänster som bands vid rådet. Adeln påtalar nu i sina påminnelser, att ett antal högre tjänster, riksstygmästare-, riksstallmästare-, riksjägmästaretjänsterna, vidare presidenttjänsterna och generalsbeställningar, överkammarherre-, övermarskalktjänster m.fl., förbehållits medlemmar av rådet, trots att de tidigare i allmänhet beklätts med personer utom rådet. Man begär att en ändring här skall ske. Generalschager skulle t.ex. förbehållas adelsmän utom rådet. Vidare skulle intet riksråd få ha mer än en tjänst utöver sitt riksrådsämbete, och över huvud ingen adelsman ha mer än två tjänster.

Samtidigt begär adeln, att såväl vid val av riksråd som besättande av andra tjänster ingen hänsyn skall tagas »till klasserne eller familjerne», utan endast till förtjänst, »så att personen må jämkas efter ämbetet och icke ämbetet söka personen».

Denna innehållsrika tionde punkt i påminnelserna har ytterligare ett krav av största betydelse: Den som innehar en tjänst skall inte utan »skäl och laga dom» avlägsnas utom för befordran och med eget instämmande. Vi möter här alltså åter den vitala punkten om ämbetsmännens oavsättlighet.²⁶ Den situation, då den nu åter framföres som ett krav, är inför en stundande period av högadligt förmyndarstyre.

Den markerade strävan att såväl öka befordringsmöjligheterna som det absoluta antalet för adeln disponibla tjänster tar sig också andra uttryck. Man begär sålunda att infödda adelsmän skall anställas i kansliet²⁷ och vid de svenska ambassa-

²⁶ Jfr KF 1611 § 5. Jfr den konträrt motsatta synen i remissyttrandet över KB 1696, ovan s. 1.

²⁷ Ett gammalt krav (jfr ovan s. 161 f.), som senast varit med i adelns besvär vid 1649 års riksdag. RAP 1649 bil. G.

derna i utlandet. Bakgrunden är den ganska allmänna företeelsen, att i dessa tjänster utlänningar användes. Samma begäran återkommer för övrigt i adelns besvär vid 1660 års riksdag § 33.²⁸ De samtidigt framförda kraven på att officersbeställningarna vid svenska regementen i görligaste mån skall besättas med svenskar ligger helt i linje med dessa strävanden.

Vakthållningen kring den svenska adelns arbets- och karriärmöjligheter i civil och militär statstjänst ligger också bakom punkt 14 i adelns påminnelser, där man kräver inskränkningar i naturaliseringen. I fortsättningen skulle ingen naturalisering få ske, kräver man, utan med råds råde. Den naturaliserade skulle få sitt votum på Riddarhuset, men däremot skulle han inte kunna erhålla något högre ämbete. Först andra generationen skulle betraktas som »infödde svenske män» och i full utsträckning få njuta dessas privilegier och rättigheter. Särskilt understrykes, att landshövdingetjänster, befattningar som fästningskommendanten och framför allt riksrådsämbetena skulle vara stängda för naturaliserade adelsmän. I detta sammanhang framhålles även, att riksrådsämbetet inte borde rekryteras enbart inom Riddarståndet, dvs. högaristokratin, »som någre tider tillbakars mästedels skett är», utan såväl från riddar- som svenneklassen, »likmätigt Sveriges lags uttrycklige förskrivning, så att intet avseende där vid av skyldskap, vänskap eller annat må gälla, utan allena det av trohet, ärlighet, förstånd, allvarsamhet och förtjänst».²⁹ Också här har vi ett krav, som direkt riktar sig

²⁸ Adelns besvär § 33, RAP 1660, s. 268.

²⁹ RAP 1660, s. 229. Punkt 14 i påminnelserna innehåller ytterligare ett moment i fråga om tjänsterna, som också det har en motsvarighet i adelns besvär. I besvärens punkt 21 erinras om de adelsmän i såväl civil som militär tjänst, som inte fått ut sin lön. Man anhåller att detta måtte ske så snart ske kan (Adelns besvär § 21, RAP 1660, s. 264). I sina påminnelser till regeringens projekt till regeringsform framför sedan adeln kravet, att till alla ämbeten skall anslås en viss lön, »som var må ärligen kunna leva utav och där efter göra sin stat, den ock riktigt ärligen kan falla» (RAP 1660, s. 229). Det var en punkt som låg adeln varmt om hjärtat, givetvis främst den lägre ämbetsadeln, som var beroende av sin lön och inte hade några större godsbesittningar. Kravet var gammalt och

mot rådsaristokratins dominerande ställning och exklusiva karaktär. I linje med kravet på att naturaliseringen skall ske med råds råde ligger kravet i fortsättningen av samma punkt, att nobiliteringar skall ske med råds råde. Detta trots att man erkänner att jus nobilitandi är ett regale, som »högste överheten allena kan tillkomma, eller ock dem som den för(e)träda». Kravet på att besluten skall fattas med råds råde utsträcks också till att gälla upphöjande i grevligt eller friherrligt stånd. Denna punkt är av alldeles speciell betydelse, eftersom det står alldeles klart, vilket ju som nämnts f.ö. direkt säges också i adelns skrift, att adlandet sågs som ett utpräglat kungligt prerogativ.³⁰

Riddarhusadelns hållning vid 1660 års riksdag vittnar klart om den oro man kände att den kommande förmyndarregeringen skulle få karaktären av ett högaristokratiskt maktinstrument. Av intresse är inte endast försöken att vidga ständerinflytandet, utan i hög grad också tendensen att stärka rådets ställning i förhållande till regeringen. Uppenbarligen måste vissa inslag i adelns påminnelser till regeringen uppfattas som ett försök att göra rådet till ett korrektiv mot regeringens maktfullkomlighet. Så måste man rimligtvis tolka exempelvis kraven att såväl nobiliteringar som naturaliseringar skulle ske med råds råde.

Mot bakgrunden härav kan det tyckas anmärkningsvärt, att i adelns påminnelser, liksom i additamentet, inte finns någon-ting som säger, att högre utnämningar skall ske med råds råde, trots att frågan som framgått av det föregående upprepade gånger aktualiserats i rådet. Den allmänna tendens, som påminnelserna har, och inte minst de direkta kraven i fråga om ärenden som naturaliseringar och nobiliteringar, indicerar emellertid, att utnämningsärendena också bör ha tillhört de frågor »av importance» som enligt adelns vid detta tillfälle förfäktade hade senast framförts i adelns besvär vid 1649 års riksdag (RAP 1649 Bil. G. § 2).

³⁰ Jfr H. VALENTIN, Frihetstidens riddarhus. Några bidrag till dess karaktäristik, 235 f.

uppfattning skulle avgöras med råds råde.³¹ Härtill kan emellertid också läggas, att kravet om ämbetstillsättningar med råds råde också direkt framfördes på Riddarhuset. Det skedde vid diskussionerna om regeringsformen i början av oktober. Vid diskussionen om RF § 56, som handlar om hur beslut skall fattas då konungen är frånvarande eller sjuk, t.ex. då ämbetsvakanser uppstår, heter det i protokollet för den 3 oktober helt koncist: »Ad. 56. Att ämbetens val sker med regeringen och rådet till sammans.»³² Och följande dag hävdas i debatten: »Item någre considerable beneficia och charge icke deles utan Riksens råds råde».³³

Eftersom ingenting om denna fråga direkt kom att utsägas i 1660 års additament, kvarstod emellertid som enda skriftfästa bestämmelse den i det föregående behandlade § 4 i RF 1634. Oklarheten kvarstod sålunda och inbjöd till fortsatta strider.

Striden om makten över ämbetstillsättningar under Karl XI:s förmyndarregering

I

Det är ju ett påfallande drag i Karl XI:s förmyndarstyrelse, att redan från början distinktionen mellan regeringen och rådet tenderade att suddas ut, så att hela rådet tillsammans med de fem höga riksämbetsmännen och änkedrottningen in corpore kom att utgöra regeringen. Denna utveckling gäller också de frågor som här främst intresserar.

I additamentet fastslås som framgått av det föregående, att

³¹ Det heter i adelsns påminnelser: »Man sätter fuller det gärna för ett fast principio, att den Kungl. Regeringen varder allting, som är av importance, styrandes och regerandes med Riksens Råds råde, och därutinnan anten inom Regeringen själv eller ock ibland rådet förfarandes efter pluralitatem votorum». Därpå följer kravet att rådet skulle kunna inkopplas i en fråga, där någon av regeringen blivit överröstad, eller om man inom rådet så begärde. RAP 1660 s. 224 f. Jfr additamentet § 15, SRF s. 55 f.

³² RAP 1660 3/10.

³³ RAP 1660 4/10.

nobiliteringar skulle ske med råds råde, och vi kan i en rad fall konstatera att så skett.¹ Ibland, då ärendet varit kontroversiellt, sker avgörandet genom votering, vilket ju direkt visar, att rådet här inte endast var rådgivande utan direkt avgörande, alltså fungerade som regering tillsammans med den egentliga förmyndarregeringen.²

Belysande för hur man såg på rådets ställning vid beslut om nobiliteringar är förfaringsättet, då sekreteraren Tawast inkommit med en supplication om att bli adlad. Frågan kom upp i rådet, men eftersom man vid detta tillfälle var fåtaligt församlad, uppsköts ärendets behandling för att man skulle kunna votera därom »pleno Senatu».³ Så skedde också längre fram, och ett positivt beslut fattades »per majoram».⁴

Emellertid kan inte på långt när alla fall av nobiliteringar påträffas i rådsprotokollen. Detta innebär dock inte, att rådet här satts ur spel. En undersökning visar nämligen, att nobiliteringsansökningarna ofta har behandlats som »privata», vilket innebar, att de föredrogs i rådet av någon av kansliets referendarier, men att den eventuellt i samband med denna föredragning förda diskussionen i de flesta fall inte har protokollerats.⁵ I allmänhet noteras endast i protokollet, att sekreteraren Tawast, Lenaeus, Klingstedt, eller vem det nu gäller, föredragit »någre privata», jämte konstaterandet, att han själv tagit resolution därpå.⁶ Ibland står emellertid angivet, att kanslern med egen hand skrivit resolutionen.⁷ Nu är ett inte obetydligt antal

¹ T.ex. RP Gfn (Arvid Gustafsson) 1662 3/9, 9/12, 1664 3/9.

² RP Fr (Franc) 1664 29/2, 1/3, 1666 10/12.

³ RP Fr 1663 17/12.

⁴ RP Fr 1664 1/3.

⁵ Om referendarierna och handläggningen av supplikärenden jfr N. FORSELL, *Kungl.Maj:ts kanslis historia*, I s. 32 ff., och A. MUNTHER, *ibid.* s. 109.

⁶ RP Bgh (Bergenhielm) 1665 12/7, 16/9, 16/11, 18/11 samt 1667 21/2; RP Gfn 1665 15/2, RP Fr 1665 7/6, 16/12.

⁷ Ex. RP Gfn 1664 6/9, RP Fr 1664 7/11, 1665 26/9; RP Bgh 1665 27/7, 13/12; Att privata inte endast var en angelägenhet för regeringen framgår också t.ex. av att man i juni 1665 beslöt utöka rådets sammanträdestid just med motive-

av dessa föredragningslistor i behåll, och de visar mycket riktigt, att omväxlande sekreteraren eller i några fall kanslern i marginalen antecknat resolutionen.⁸ Även om dessa »privata» alltså inte protokollerats i vanlig ordning, har de föredragits inför sittande råd.

Bland dessa »sollicitant-» eller »supplikantärenden» återfinnes också ansökningar om tjänst eller befordran.⁹ För att komma med och behandlas bland »privata» är emellertid en förutsättning att det gäller lägre tjänster, sådana som normalt inte handlades på regeringsplanet. När det gäller högre utnämningar däremot, kan vi klart konstatera, att rådets inflytande redan från början är etablerat och på intet sätt satt i fråga.

Ofta förs i rådet utförligare diskussioner, innan beslut fattas i utnämningsfrågor, och när det gäller mera betydelsefulla tjänster eller när flera kandidater lanserades, skedde vanligen voteringen med sedlar i »elfenbensbyssan». Så skedde exempelvis då det gällde att utse en efterträdare till Gustav Posse som president i Göta hovrätt.¹⁰ På samma sätt besattes t.ex. landshövdingetjänsten i Jönköping efter »pluralitatem votorum»,¹¹ liksom presidentskapet i Wismarska tribunalet,¹² posten som vice president i Åbo,¹³ lagmansämbetet i Södermanland,¹⁴ m.fl. Också vid en fältmarskalkutnämning förekommer votering.¹⁵ Den skedde emellertid den gången öppet, alltså utan sedlar, och det-

ringen att så många »privata» ärenden hade samlats, som måste avhjälpas. Samtidigt beslöt man att rådet skulle två gånger per vecka särskilt ägna tid åt dessa ärenden. RP Fr 1665 5/6.

⁸ Ett antal sådana föredragningslistor, flertalet odaterade, finns exempelvis inbundna längst bak i den volym, som innehåller sekr. Francs rådsprotokoll för senare delen av 1664. Andra finns t.ex. i sekr. Arvid Gustafssons protokoll för samma år. Vidare i Kansliets diarium Vol. 19., i Francs protokoll för 1665 etc.

⁹ Jfr t.ex. STECKZÉN, s. 235.

¹⁰ RP Gfn 1662 6/11.

¹¹ Jfr nedan s. 226.

¹² RP Gfn 1663 10/6.

¹³ RP Fr 1663 16/7.

¹⁴ Ibid. 10/12.

¹⁵ RP Fr 1666 17/10. Jfr även RP Bgh 1667 16/2.

samma torde vara fallet i de fall, då det i protokollet heter, att en person »voterades till» en tjänst.¹⁶ Det behöver väl inte särskilt nämnas, att alla riksrådsväl skedde med sluten votering.¹⁷

Belysande för hur man inom rådet såg på regeringens respektive rådets roll vid ämbetsstillsättningar är t.ex. den diskussion, som uppstår då man i juni 1662 skall besätta generalguvernör-tjänsten i Livland. Schering Rosenhane, som enligt vad som framgått av det föregående uppträtt i samband med diskussionen om rådets inflytande vid ämbetsstillsättningar vid riksdagen 1660, deklarerar här en inställning av största intresse: »Efter såsom K.M:t största rätten haver till att föreslå någre personer, alltså rådde han att den Kongl. regeringen nominerade någre, som kunde komma uti konsideration». Rosenhane tillerkänner alltså regeringen jus presentandi. Detta går emellertid Gustav Horn emot. Han vill inte att rådsherrarna vid sitt fria votum skall bindas av en nominering. Emellertid nämner rikskanslern en hel rad namn, som kan komma i fråga, och sex av riksråden, vilka därvid namngetts, lämnar då salen för att avvakta beslutet. Diskussionen leder till att regeringsmedlemmarna träder tillhopa, samtidigt som rådets medlemmar samlas »för sig själv på golvet att talas vid». När alla åter intagit sina platser, nämner rikskanslern två namn, Bengt Oxenstierna och Gustav Banér. Men åter kommer oppositionen från rådet, denna gång framförd av Gustav Soop med instämmande av Knut Kurck. Han begär, att var och en av rådet skall ha sitt fria votum, även de sex, som tagit avträde ur salen,¹⁸ och som »kunde kanske falla på någon annan, som den Kongl. Regeringen intet haver tänkt på». Vid den följande voteringen segrar Bengt Oxenstierna, som dock endast får 9 av 24 avgivna röster.¹⁹

¹⁶ Ex. RP Fr 1663 1/3, 1664 1/3. Jfr även RP Bgh 1668 20/8, 1669 23/11.

¹⁷ Om riksrådsväl 1664 jfr nedan s. 226 ff.

¹⁸ De avsedda riksråden var Bengt Skytte, Gustav Banér Persson, Lorentz von der Linde, Nils Brahe samt bröderna Christer och Bengt Horn.

¹⁹ RP Fr 1662 10/6, RP Gfn s.d.

Ovanstående exempel visar, att rådets inflytande på utnämningsfrågor var utomordentligt stort. När det gällde ämbetstillättningar av betydelse, åtminstone från landshövding- och assessorskaraktär och uppåt, så var det i realiteten fråga om consensus och inte consilium.

Bland de utnämningssärenden, som behandlas i rådet, fanns också vid några tillfällen sådana som gällde assessorstjänster vid hovrätterna. Därvid gällde, som i annat sammanhang redan nämnts, särskilda förhållanden, genom hovrätternas i rättegångsordinantian stadgade presentationsrätt. Denna har också under perioden iakttagits. Åtskilliga sådana sexmannaförslag finns bevarade bland skrivelser från hovrätterna till Kungl. Maj:t. I något fall är förslaget inbundet vid det rådsprotokoll, som fördes vid handläggningen av ärendet i rådet.²⁰ En sådan assessorsutnämning kan i detta sammanhang vara av intresse, eftersom den så klart demonstrerar rådsinflytandet i utnämningssärendena. Det gäller en vakant assessorstjänst i andra klassen vid Svea hovrätt. Det förslag som då insänts upptog bl.a. sekreteraren vid hovrätten Erik Gyldenbring. Denne förordades också vid rådsöverläggningen av drotsen, högste chef för rättsväsendet. Men rådet slöt i stället upp kring Gotthard Strijk, som också utsågs till befattningen – ett eklatant bevis på rådets inflytande i dessa utnämningsfrågor.²¹

Naturligtvis är det framför allt högre ämbeten och tjänster som behandlas i rådet. Dit hör också assessors-, samt kommis-

²⁰ Just i detta fall kan vi se, att förslaget också i varje namn anger, hur många röster vederbörande fått vid förslagets uppgörande i hovrätten. Det visar sig då, att regering och råd ingalunda tar den som fått flest röster – det gällde advokatfiskalen Magnus Utter – utan en man, som faktiskt fått det utan jämförelse minsta antalet röster av samtliga de sex föreslagna. Det gällde professorn Jonas Lundelius, som hovrätten inte ville ha, eftersom den ansåg honom besvärlig att ha att göra med. Men Lundelius hade fått expektans på tjänsten, och fick den. RP Fr 1664 4/3.

²¹ RP Bgh 1666 13/11.

sarie- och sekreteraretjänster inom centralförvaltningen och rättsväsendet, givetvis landshövdingetjänster etc., och militära utnämningar fr.o.m. överstes karaktär. Men det är ingalunda ovanligt, att i rådet frågan om tjänster av betydligt lägre karaktär kommer upp och avgöres. Ibland går de naturligtvis som »privata», vilket som tidigare nämnts innebär, att de inte protokolleras utan resolutionerna skrivs i marginalen på sekreterarens föredragningslistor. Men inte så sällan förekommer sådant också i protokollet.²²

Någon väsentlig förändring av praxis under perioden kan knappast iakttagas. Ett undantag utgör möjligen år 1665, då det av en jämförelse mellan rådsprotokollen och riksregistraturets titularregister förefaller som om antalet befordringsärenden, som diskuteras vid rådssammanträden, är lägre än såväl den närmast föregående som den efterföljande tiden. Att en förändring verkligen skett vid denna tid förfäktas av Clas Rålamb i ett skarpt angrepp på förmyndarregeringen i slutet av år 1665. Regeringen anklagas därvid häftigt för att skjuta rådet åt sidan. Det gäller bl.a. just i fråga om »chargers utdelande», där regeringen säges ha »låtit verket bliva vid det regeringen emellan fattade avtal eller slut, eller där mycket skulle ske, låtit saken ankomma på en simpel notifikation».²³ Clas Rålamb vill sätta den av honom påtalade utvecklingen i samband med en aktion från adelns sida vid 1664 års riksdag, där i en supplication till regeringen angrepp riktats mot rådets inflytande inte minst på utnämnings-

²² En konkret föreställning om hur utnämningsärenden handlades inom regering och råd under Karl XI:s förmyndarregering ger protokollet från ett råds-sammanträde den 7 mars 1664. Man börjar diskutera tillsättningen av en överste-tjänst, men tager sedan upp en lång rad tjänstetillsättningar, såväl militära som civila, som föranleds av det första beslutet, ända ned till en kaptens befordran till en genom omflyttningarna ledigbliven majorsbeställning.

RP Bgh 1664 7/3. Jfr ibid. 13/3 och L 5/3, då vissa ändringar i dessa dispositioner vidtogs.

²³ Jfr G. RYSTAD, Clas Rålamb's »memorial» 1655 och rådsoppositionen mot Karl XI:s förmyndarregering, KFA 1963, s. 7 ff.

ärenden.²⁴ Det är möjligt att det förhåller sig som Rålamb uppger, men någon markant avvikelse för år 1665 torde det knappast röra sig om.²⁵ Och i alla händelser uppvisar de följande åren samma bild som förmyndarregeringens tidigare skede.

2

Av största intresse i detta sammanhang är en händelse, som inträffar i slutskedet av riksdagen 1664. Saken har aldrig ordentligt undersökts och helt kommit i skymundan för de mera dramatiska och påtagliga motsättningarna vid riksdagen mellan ständer och regering och mellan adel och ofrälse. Ahnlund talar om »ett mycket egendomligt efterspel», »denna endast dunkelt kända slutepisod»,²⁶ och hans kortfattade skildring liksom den som återfinnes i övriga framställningar²⁷ rättfärdigar denna karakteristik.

Lördagen den 27 augusti avslutades riksdagen under sedvanliga former. Sedan återstod endast underskrivandet av riksdagsbeslutet och mottagandet av Kungl. Maj:ts resolution på de olika ståndens besvär. På måndagen påbörjades underskrivandet. Egentligen skulle det skett på förmiddagen, men först efter middagen var själva utskriften klar, och då underskrevs beslutet av lantmarskalken. De av adeln som ville fick då skriva under, de andra skulle komma tillstådes följande dag klockan sju på morgonen, så att underskrivandet kunde bli klart och beslutet överlämnas på förmiddagen.

Den 30 augusti var adeln samlad på förmiddagen. Sedan Kungl. Maj:ts resolution om banken lästs upp och lagts ad acta väcktes ett nytt ärende. Protokollets formulering av det sätt, på

²⁴ Exempel på fall då förmyndarregeringen i utnämningens ärenden nonchalerat kollegier finns hos STECKZÉN, s. 273 ff.

²⁵ Jfr nedan s. 219 f.

²⁶ NILS AHLUND, Ståndsriksdagens utdanning 1592–1672. Sveriges riksdag I: 3, s. 355 f.

²⁷ EX. F. LAGERROTH, Frihetstidens författning, s. 179 f., F. F. CARLSON, Sveriges historia under konungarne af Pfalziska huset 2, s. 261 f.

vilket detta skedde, är värd att lägga märke till: »Proponerades av samtl. Ridderskapet och Adelen, huruledes man spørjer, att in Senatu någre irringar förelöpa igenom blinde sedlars voterande uti de stycken och ärender, som H. Kongl. Maj:t och den Kongl. Regeringen egenteligen tillkommer. Varföre att förekomma sådant have de funnit gott supplicando hos H. Kongl. Maj:t inkomma och begära, att den Kongl. Regeringen förer så administrationen av regementet som regeringsformen av år 1634 innehåller, så ock den övlige praxin, som den förre Kongl. Regeringen därefter fört haver.»²⁸

Frågan väcktes alltså unisont, dvs. anonymt, och efter ovanstående avsnitt konstateras också i protokollet, att alla tre klasserna enhälleligen var av denna mening. Supplikens, vartill vi strax kommer, undertecknades emellertid endast av 135 adelsmän, medan det samma och föregående dag underskrivna riksdagsbeslutet upptar 194 namn. Skillnaden torde inte enbart bero på att en del adelsmän hunnit lämna riksdagen.

När beslutet om en supplik fattats, föreslogs att lantmarskalken skulle föredra saken inför Kungl. Maj:t. Lantmarskalken Per Sparre Persson drog sig emellertid undan förebärande att han återlämnat sin lantmarskalkstav och inte längre ansåg sig ha kvar denna ställning. I stället enades man då om att Per Sparre Larsson med ett utskott skulle gå till regeringen och begära att få inlämna en supplikation, »som angår H. Kongl. Maj:ts och riksens välfärd». Två av varje klass utsågs till detta utskott. Namnen på utskottsmedlemmarna saknar inte intresse: för tredje klassen Axel Stålarms och Gustav Taubenfelt, för andra Henrik Falkenberg och Gustav Horn och för första slutligen Göran Gyllenstierna och den nyssnämnde Per Sparre Larsson.

Ridderskapets utskott infann sig hos rådet och begärde att få tala med rikskanslern, vilket villfors. Enligt vad utskottet efter återkomsten till Riddarhuset uppgav, skulle rikskanslern

²⁸ RAP 1664 30/8, s. 267.

därvid velat »particulierer förklara sig», men detta hade utskottet avböjt, eftersom man inte hade bemyndigats att inlåta sig på något sådant.²⁹ Rikskanslern hade emellertid beklagat, att ett så viktigt ärende uppkommit vid en så sen tidpunkt, men förklarat, att man skulle motta supplikationen. Inom adeln diskuterades hur man skulle underrätta de andra ständerna, och lantmarskalken ansåg, att detta kunde ske genom Per Sparre Larsson, som ju lett utskottet till regeringen.

Adeln beslöt, att alla skulle underteckna supplikationen. Den förelåg nu utarbetad, och i den mån ärendet inte förberetts så att skriften förelegat redan innan frågan väcktes på Riddarhuset, så måste vi räkna med att den utarbetats medan utskottet varit uppe hos regeringen. Den upplästes nämligen sedan utskottet lämnat rapport om sin överläggning med Magnus Gabriel de la Gardie, och två personer av varje klass tillsattes för att bättre överse utkastet. Vilka dessa sex var anges inte. Det är i och för sig rimligt att anta, att det blev samma sex, som varit uppe hos regeringen i frågan, men därom vet vi alltså ingenting med säkerhet. Adeln åtskildes emellertid med beslut att samlas på nytt på eftermiddagen.

Det initiativ, som adeln tagit vid en tidpunkt, då riksdagen redan officiellt var avslutad, måste givetvis på det allra närmaste beröra råd och regering. Den effekt aktionen omedelbart uppnådde, kan vi inte direkt följa. När kanslern återkom från sitt samtal med utskottet, fortsattes en stund de rutinären, som man höll på med. Därefter avbröts emellertid protokollet. Som motivering anges, att regeringen »ville vara allena».³⁰ Man tillgrip alltså den metod, som sedan skulle komma till användning vid talrika kritiska tillfällen, och som längre fram skulle väcka Karl XI:s stora misshag och uttryckligen förbjudas.

Efter middagen samlades adeln igen. Supplikationen föredrogs på nytt. Den var nu renskriven, men var också »ännu

²⁹ Ibid. s. 267 f.

³⁰ RP Fr 1664, 30/8.

mera förändrader», uppenbarligen ett resultat av den tillsatta sexmannakommitténs arbete. Liksom före middagen understrykes i protokollet ostentativt den enighet, som rådde. »Ingen var, som icke aggreerade densamme av alla 3 classerne.»³¹ Skälet är uppenbart. Man hade klart för sig, att man rörde sig på ytterst ömtålig mark.

Sedan supplikationen underskrivits, sändes sekreteraren till regeringen med begäran om audiens för ett adelsutskott. Han återvände emellertid med svaret, att saken borde uppskjutas till följande dag, eftersom änkedrottningen var frånvarande, och regeringen gärna ville ha henne närvarande. Adeln beslöt alltså att åtskiljas till följande morgon, då supplikationen genom ett utskott skulle framlämnas. Innan sammanträdet avslutades, utsågs emellertid medlemmarna i detta utskott, sexton av tredje klassen, fem av andra och femton av första klassen. Bland de utsedda återfinnes de sex, som på förmiddagen uppvaktat rikskanslern.³²

Den skrivelse, som med sådan snabbhet drivits fram, har en ovanligt tät ridå av snirklar och krumbukter kring sitt innehåll, detta i en sådan grad, att det inte omedelbart framgår, vad man egentligen syftade till.³³ Inledningsvis talas om att adeln givetvis intet högre önskade, än att »Eders Maj:ts höghet, välde och rätt, såväl uti dess minorennitet som vid Eders Kongl. Maj:ts Gud give lycklige anträde till regementet och sedan allt framgent, må efter riksens beskrevne lag och stadgar städse bliva oförkränkt, styrkt och befrämjat uti en rätt harmonia med alle riksens inbyggares vältrevnad till regementets mera lycksalighet». Regeringen bör alltså utöva sin styrelse med iakttagande av »allt det som Eders Kungl. Maj:ts höghet och rätt anhörigt och compatibelt är», eftersom »Konungens höghets och rätts

³¹ RAP 1664, 30/8, s. 268.

³² Ibid. Jfr ovan s. 209.

³³ RAP 1664, bil. 38, s. 452 ff.

bevarelse Regeringens bästa åhuga åligger, och man i all ting sitt förnämsta ögnemärke på Konungens höghet, rätt och myndighet hava måste». Som synes är det en rad allmänna formuleringar, som upptar skriftens inledande parti, ungefär en tredjedel av hela dess omfång. Talet om konungens »höghet», »välde», »rätt» och »myndighet» antyder dock redan här åt vilket håll man syftar. Först därefter följer emellertid en något närmare precisering av vad det hela egentligen rör sig om. Detta centrala parti är till omfånget också det ungefär en tredjedel av supplikationen, och den avslutande tredjedelen har sedan ungefär samma allmänna frasrika karaktär som inledningen. Det väsentliga återfinnes alltså i mittpartiet, som är av följande lydelse:

». . . Eders Kongl. Maj:t allena tillkommer så väl Riksråds ämbeter, som alle andre förnämte och ringare charger i riket att utdela; dy är det skäligt, att den Kongl. Regeringen det samme i Eders Kongl. Maj:ts omyndige år efter Sveriges lag och 1634 års regeringsform förrättar. Och ändock 1660 års itererade regeringsform lägger där till, att sådant må ske med Riksens råds vetskap och samtycke, så bliver det likväl strax där hos explicerat och till Konungens behag restringerat, varuti jämväl står att antaga och bruka flere till sitt råd, efter som ock den förre ordinantien icke tillåter in minorennitate regis någon lag att göra till konglig höghets förfång, och samme ordinantie i det övriga uttryckligen beskriver, huru regementes gouverno och styrelse yttermera föras skall, det ock den senare ordinantien adproberer och förordar, att all ting, förnämligast i svåre och viktige saker och ärender, skall stadgas och slutas med riksens råds råde, förbehållandes dock konungens höghet, rätt och myndighet etc. fast mera i de ärender, som minoris momenti äre och enkannerlig ämbeters och tjänsters beställande angå.»³⁴

Det centrala i supplikationen framgår också av den rubrik, som den fått i de samtida avskrifter, som finns bland hand-

³⁴ RAP 1664, bil. 38, s. 452 f.

lingarna i Ridderskapet och Adels riksdagarkiv: »Ridderskapets och Adels Declarationsskrift ang. den Kongl. Regeringen och dess Myndighet vid tjänsters tillsättande».³⁵

På morgonen den 31 augusti sammanträdde adeln åter på Riddarhuset, varvid supplikationen på nytt upplästes, och ytterligare personer undertecknade den. Man fick så meddelande om att regeringen var beredd mottaga det utskott, som skulle överlämna skriften, men dessförinnan diskuterades, om man skulle lägga fram saken för de andra stånden. Något beslut tycks dock inte ha fattats i den saken.³⁶

Från sammanträdet mellan regeringen och adelsutskottet, som ägde rum i matsalen på slottet, finns inget protokoll bevarat, men vad som tilldrog sig, refererades senare i rådet av rikskanslern och på Riddarhuset av Per Sparre Larsson. Kanslern mottog enligt referatet i riddarhusprotokollet supplikationen med några allmänna ord om att regeringen var övertygad om att adeln endast syftade till Kungl. Maj:ts och landets bästa. Regeringen skulle ta del av skriften och sedan ge ett tillbörligt svar. Däremot avböjde de la Gardie Per Sparres begäran att de övriga ständerna skulle underrättas. Eftersom de inte tidigare fått del av supplikationen, skulle man nu avvakta, tills regeringen tagit ställning.³⁷

I sitt referat för rådet om vad som förevarit betecknar Magnus Gabriel de la Gardie adelns inlaga som en supplikation »angående denne regeringens auktoritet och ämbeten, samt det som r[iksens] råd competerar och bör».³⁸ Kanslern förordar, att man skall undvika allt som kan stöta adeln, med nåder uppta

³⁵ R. och Adels Riksdagsarkiv, Handlingar Vol. 25. På det bevarade originalet till supplikationen har en samtida hand skrivit en rubrik, vars innehåll är raka motsatsen till supplikationens: »Ridd. och Adels påminnelse om Riksens styrelse att allt stadgas och slutas må under Riksens Råds råde, jämväl uti chargers utdelande.»

³⁶ RAP 1664, 31/8, s. 269.

³⁷ RAP 1664 31/8, s. 269 f.

³⁸ RP Fr 1664, 31/8

dess skrift och försäkra, att regeringen och rådet skall laga så att ingenting sker mot regeringsformen. Han får instämmanden, bl.a. av drotsen, som liksom de la Gardie framstår som angelägen att man »denna questionen ju förr ju heller stillar och determinerar».

Man är allmänt inställd på att undvika en konflikt med adeln, men försiktigheten bottnar också i att man inte vill driva fram en strid mellan regering och råd. Clas Totts inlägg belyser denna sida av saken: »Där ock någre påminnelser behövde tagas i considerationen, så vore bätter, att regeringen och R. råd sig emellan därom amicabiliter förliktes, att icke det måtte uttydas för någon reproche». Kanslern understryker, att visserligen kan det »fuller vara en reproche», men nu gäller det att åtminstone temporärt få saken ur världen, »att all vidlyftighet eviteras».

Kanslerns handlingslinje vann allmänt anslutning. Den 2 september överlämnades det underskrivna riksdagsbeslutet till regeringen av ett litet adelsutskott, och regeringen meddelade då, att ett större utskott skulle komma upp och motta svaret på adelns supplication om rikets styrelse. Detta större utskott infann sig sedan under ledning av Per Sparre Larsson och motogs i lilla rådkammaren av några av regering och råd utsedda deputerade: kanslern, riksamiralen Gustav Otto Stenbock, Axel Sparre, Christer Horn och Per Sparre Persson, lantmarskalken vid riksdagen, som nu intagit sin plats som riksråd. De la Gardies anförande följde helt den linje han tidigare uppdragit. Adeln tackades för sitt nit och sitt förtroende för råd och regering. Den sena tidpunkten gjorde, att saken inte kunde föreläggas också de övriga ständerna. Kungl. Maj:t visste emellertid inte annat än att regeringen dittills förts i enlighet med regeringsformens stadganden, men om något fanns, som behövde rättas till, så skulle regering och råd överlägga därom och tillse, att styrelsen fördes »såsom det uti den förra regeringens tid har varit practiserat och övligt».³⁹ Kungl. Maj:t medgav emel-

³⁹ RAP 1664 2/9, s. 272. Jfr RP Fr 1664 2/9.

lertid adeln såväl som de övriga ständerna att om de skulle finna det behövt, vid nästa riksdag inkomma med vidare påminnelser i ärendet.

På detta svarade Per Sparre Larsson i mycket positiva och förbindliga ordalag. Allt var till synes harmoni och förståelse. Emellertid framskyntade i ett yttrande av Per Sparre Larsson, att ärendet inte förlöpt så utomordentligt friktionsfritt, som det av protokollen tidigare trots supplicationens brännbara innehåll tycktes ha gjort. Per Sparre påtalade nämligen, att det kommit till adelns öron, att det på vissa håll gjorts gällande, att det inte gått riktigt till vid supplicationens tillkomst. Han sade sig hoppas, att Kungl. Maj:t inte satte tro till detta. Kanslern sade sig inte veta något därom, men försäkrade, att om några »privatae voces» skulle höras därom, skulle de vederbörligen avvisas. Kungl. Maj:t hade alltför stort förtroende för adeln för att tro på något sådant.⁴⁰

Frågan återkom på Riddarhuset vid de allra sista förhandlingarna vid riksdagen, den 3 september. Då upplästes svaret på adelns supplication, och samtidigt frågades, om någon hade några invändningar mot den inlämnade skriften, »emedan det spargerades, som skole någre vara där tvungne att underskriva».⁴¹

Dessa rykten diskuterades också i rådet. Sten Bielke hade inte varit närvarande vid de tidigare sammanträden, då adelns petition diskuterats. När nu kanslern refererade de svar adeln erhållit, förklarade Bielke, att saken uppenbarligen förhöll sig på annat sätt än vad han tidigare fått höra. Han förklarade sig vara skarpt emot adelns aktion. Dess skrift hade kommit till efter riksdagens slut och endast undertecknats av en del av adeln. Det hela var ett överskridande av adelns befogenheter. Såväl rikskanslern, Carl Leijonhufvud, som Clas Tott framhöll, att vad som beslutats tidigare måste stå fast. Bielke vidhöll, att

⁴⁰ RAP 1664 2/9, s. 273.

⁴¹ RAP 1664 3/9, s. 275. Jfr Clas Stiernskiölds brev nedan s. 219.

han efter regeringsformen hade rätt att ställa frågor om de saker, som beslutats, och ville inlägga sin mening skriftligen. Detta stod honom givetvis fritt, medgav de la Gardie. Såväl han som drotsen och Gustav Banér tog avstånd från dem som velat illa uttyda adelns skrift, eller mot adeln visat ovilja »antingen med onda miner eller hot». Sten Bielke har aldrig inlagt sin mening skriftligen – i alla händelser finns inga spår därav – men det är uppenbart, att han är mycket illa berörd av adelns aktion. Av intresse är, att kanslern går ed på att han inte känt till skriften förrän den framlämnades.⁴²

Detta är det yttre förloppet av affären. Vad är då dess innebörd, vilka syften har upphovsmännen haft för ögonen, och var skall man söka dem? En analys av supplikationens innehåll är först och främst nödvändig.

Petitionen rör som synes förhållandet mellan regering och råd och vänder sig mot den praxis, som utbildats, att realiter hela rådet fungerade som regering. Men det kan som redan nämnts konstateras, att framställningen kretsar kring en mycket bestämmd fråga, nämligen ämbets- och tjänsteställningarna. Det understryks, att det tillkommer Kungl. Maj:t *allena* att utdela såväl riksråds- som andra förnäma eller ringare ämbeten. Detta bör ske under minorenniteten i enlighet med Sveriges lag och 1634 års regeringsform.

Frågan om dessa bestämmelser i RF 1634 har utförligt behandlats i det föregående.⁴³ Det kan inte råda något tvivel om att de som ligger bakom supplikationen 1664 hävdar, att stadgandet att kungen »väljer och tager» ämbetsmän »efter Sveriges lag, riksens tarv och godtyckio sino»⁴⁴ innebar, att ämbetstillsättningen var ett kungligt prerogativ.

Att det förhåller sig på det sättet framgår förutom av hela

⁴² RP Fr 1664 2/9.

⁴³ Jfr ovan s. 182 ff.

⁴⁴ RF 1634 § 4, SRF, s. 7.

aktionen förlopp och de yttranden, som i samband därmed föllades inom råd och riddarhus, av skriftens fortsättning. Där tages nämligen additamentets andra punkt upp till diskussion. Denna, som motsvarar punkt 4 och 5 i RF 1634, stadgar som tidigare nämnts⁴⁵ i fråga om riksråden, att konungen dem »med vårt samt riksens råds vetskap och samtycke antager och utväljer». Detta vill man i adelns inlaga försvaga, och säger något dunkelt, att det i punktens följande bestämmelser blir »explicerat och till Konungens behag restringerat, varuti jämväl står att antaga och bruka flere till sitt råd». Antalet riksråd begränsas i RF 1634 till 25, men i additamentet heter det, att denna siffra är otillräcklig, varför det »står i konungens behag» att anta och bruka flera, dock högst 40. Under konungens myndighet skall dock inte fler antagas än »nödvändigt och efter tjänsternas beskaffenhet behöves».⁴⁶ Det är dessa stadganden som tas till utgångspunkt för försöken i supplikationen att neutralisera additamentets formulering om rådets medinflytande. Men dessutom drar man in § 59 i RF 1634, ur vilken man drar slutsatsen, att under omyndighetstiden ingen lag får göras »till kunglig höghets förfång».⁴⁷ Detta såväl som övriga stadganden om rikets styrelse under förmyndartiden bekräftas sedan av 1660 års additament, »så att all ting, förnämligast i svåre och viktigare saker och ärender, skall stadgas och slutas med riksens råds råde».

Tankegången är här oklar eller i alla händelser mycket dunkelt uttryckt. Meningen är väl, att additamentet, som tillkommit under en tid, då landet saknade myndig konung, inte kunde införa något nytt, som innebär en begränsning av konungens handlingsfrihet, utöver vad som finns i RF 1634. Formuleringen i additamentet om att »sådan må ske med riksens råds vetskap och samtycke», kan alltså inte läggas till grund för en i förhål-

⁴⁵ Ovan s. 183 f.

⁴⁶ 1660 års additament § 3, SRF, s. 46.

⁴⁷ RAP 1664 bil. 38, s. 453. Jfr RF 1634 § 59, SRF, s. 37 f.

lande till vad som stadgas i RF 1634 avvikande praxis. RF 1634 föreskriver, att allt skall stadgas och slutas med råds råde, vilket den nya ordination, dvs. additamentet, också »adproberar och förordar». Men sedan göres i supplikationen ett tillägg av största intresse: »föرنämligast i svåre och viktige saker och ärender, förbehållandes dock konungens höghet, rätt och myndighet etc. fast mera i de ärender, som minoris momenti äre och enkannerlig ämbeters och tjänsters beställande angå.»⁴⁸ I RF 1634 letar man förgäves efter en sådan formulering, som skulle undanta vissa ärenden från den allmänna bestämmelsen om råds råde, såvida man inte vill inläsa något sådant i det faktum, att just § 4 om utväljandet av »råd, ämbetsmän och hövdingar» saknar formulering om råds råde och i stället har den tidigare nämnda satsen »efter Sveriges lag, riksens tary, och godtyckio sino». I själva verket står det klart, att adeln här i sin skrift inte så mycket stöder sig på någon punkt i regeringsformen som på sin uppfattning av konungens prerogativ i fråga om ämbets- och tjänstetillsättningar och på tidigare praxis.

I klartext har vi i framställningen kravet, att ämbets- och tjänstetillsättningar inte skall avgöras med råds råde utan betraktas som ett prerogativ för konungen och alltså under minorenniteten för förmyndarregeringen.

Udden i skrivelsen är alltså riktad mot rådet, och hur illa berörd man inom detta kände sig framgår ju av Sten Bielkes i det föregående refererade inlägg vid sammanträdet den 2 september.⁴⁹ Vi har emellertid också andra vittnesbörd om hur man inom rådet såg på aktionen. En kommentar lämnar sålunda riksrådet Clas Stiernskiöld några dagar efter riksdagens slut i ett brev till riksrådet Bengt Oxenstierna. Han skriver bl.a. följande:

⁴⁸ RAP 1664 bil. 38, s. 453.

⁴⁹ Jfr ovan s. 215 f.

»På vad sätt vår riksdag är änteligen sluten är min K.B. nogsamt bekant. Vi hava alla stor orsak att tacka Gud, som så nådeligen haver hulpet att avhjälpa de många, ja fast oändelige och ohörde concurrentier denne tiden hava varit. De hava fuller här och där någre små semina efter sig lämnat, som man genom Guds bistånd förmodar kunna ock avhjälpas och dämpas, och haver redelige patrioters råd denne tiden väl behövts. Bland allt annat måste jag min K.B. först berätta, att näst förrän riksdagen slöts bleve 7 av Ridderskapet valde till riksråd. Håller ock onödigt dem nämna, efter min K.B. är det nogsamt vitterligt. Någre dagar efter slutet haver en del av Ridderskapet sig på Riddarhuset församlat, till vilket de hava varit instigatores, som man menar de där icke efter åstundan blivit senatores, och insinuerat en skrift tvärtemot allt det som alle Rikens ständer uti förre riksdagen belevade, att potestas regiminis skulle vara både hos regering och råd. Det ville nu desse gode herrar, att det skulle hos regeringen allena bliva, menades tvivelsutan på varjehanda sätt bättre avantage att hava än som nu tillgår. Vilken skrift störste delen intet hava velat underskriva, en del halvt tvungen, vilke intet annat av sig föder än division på Riddarhuset som hos alle övrige, det min K.B. lätteligen kan antaga. Denne gång är därtill ej mera gjort utan lagd ad acta. Gud tage alle passionerade och seditiose subiecta av vägen, att vid nästa riksdag icke något ont må uppväckas, och det denne gång genom Guds bistånd är dämpat, icke må åter uppvakna.⁵⁰

Det finns ännu en källa som belyser rådets reaktion inför adelns supplikation vid 1664 års riksdag och dess bakgrund. Det gäller det tidigare nämnda memorial från slutet av år 1665, som utarbetats av Clas Rålamb och var avsett att överlämnas av en grupp av rådsherrar till regeringen med påminnelser rörande rikets styrelse. Det rör sig alltså i själva verket på sätt och vis om en motsvarighet till adelns supplikation, och en granskning av memorialets innehåll berättigar faktiskt slutsatsen, att vi har att göra med något som har karaktären av en motaktion mot adelns framstöt ett år tidigare.⁵¹

⁵⁰ Clas Stiernskiöld till Bengt Oxenstierna 8/9 1664. Eriksbergsarkivet. Jfr F. F. Carlson II, s. 262 not 1.

⁵¹ Memorialet närmare behandlat i G. RYSTAD, Clas Rålamb's »memorial»

Clas Rålamb ger en tendentiös och helt missvisande framställning av omständigheterna kring tillkomsten av adelns supplication. Detta säges ha skett »med eftertänkeliga och tillförene uti Riddarhuset icke hörde procedurer» och skriften förklaras vara »till sin material och innehåll mycket praejudicerlig». Man har med den »impugnerat och omkullkasta tillbudit, vad av alla Rikens ständer år 1660 art. 14.16 enhälligen blev stadgat och slutit, vad uti Sveriges fundamentale lag, och alla därpå uti så många hundrade år tillbaka följde beslut sig grundar, ja där konungarna sig edligen till pläga förbinda».⁵² De åsyftade paragraferna gäller just bestämmelserna att förmyndarregeringen skall regera med råds råde, och det står alldeles klart att Clas Rålamb menar därav följa, att också ämbetstillsättningar skall ske på detta sätt.

Rålamb anklagar regeringen för att den tillåt it inlämnandet av denna supplication, som »Rikens Råds vörnd och rättighet impugnerade», och insinuerar också, att regeringen tagit intryck av skriften.⁵³ Direkta påståenden om att regeringen själv legat bakom adelns framstöt finns emellertid också. De möter i den danske residenten Jens Juels sändebudsrapporter. Juel delar med Clas Stiernskiöld uppgiften om att drivande krafter också varit personer inom adeln, som känt sig förbigångna vid ämbetstillsättningar, men hävdar tillika, att själva initiativet utgått från regeringen, som känt sig alltför bunden av rådets medinflytande och ville ha friare händer. Ryktet kan vi f.ö. spåra tidigare. Det ligger naturligtvis bakom de la Gardies iver att med ed betyga, att han inte känt till skriften, förrän den framlämnats av adeln.⁵⁴

I ett brev i början av sommaren nämner Juel, att sex riks-

1665 och rådsoppositionen mot Karl XI:s förmyndarregering, KFA 1963, s. 7 ff. Jfr ovan s. 207 f.

⁵² Originalkonceptet till Rålamb's memorial finns i Fol. 116, Rålamb'ska saml., KB. Tryckt i Den Svenska Fataburen, Sjette Öpningen, s. 105 ff.

⁵³ RYSTAD (KFA 1963), s. 25 f.

⁵⁴ Jfr ovan s. 216.

rådsplatser skall besättas och att det till dessa fanns inte mindre än fyrtio aspiranter.⁵⁵ Den 4 september behandlar den danske residenten adelns aktion. Brevet i fråga är bevarat i två exemplar, båda betecknade som »duplicata». Dessa är emellertid endast delvis likalydande. Inledningsvis är det verbalt överensstämmande, och Fryxell, som refererar Juels skrivelse, har uppenbarligen utgått från att texten i båda exemplaren är identisk. Överensstämmelsen är emellertid inte fullständig, och avvikelserna gäller just framställningen av den märkliga affären med adelns petition.

Den först tillkomna skrivelsen, som vi kan kalla A, inleds i här aktuellt avsnitt med förklaringen, att innebörden av händelsen är, att regeringen har sökt öka sin makt, eftersom den fann sig nu vara mer bunden än vad fallet varit »i dronning Christinae tid». Därför har någon, som ansåg sig förbigången vid senaste tillsättningen av ämbeten, på Riddarhuset föreslagit, att regeringen skulle ges makt att besluta ensam och utan rådets hörande »i sager som stor secretezza och hastig expedition behövde». Däröver har regeringen förhandlat med en deputation av ridderskapet, men rådet har ställt sig helt avvisande, och väntas vinna striden.⁵⁶

Juels framställning i det andra exemplet, B-versionen, är något utförligare, och även på de punkter, där texten i stort överensstämmer, finns vissa ändringar i formuleringarna, som är av intresse i detta sammanhang. En sådan formuleringssändring har vi, när det gäller återgivandet av förslaget om att öka regeringens makt på rådets bekostnad. Enligt A skulle regeringen få »allene och uden Rådets communication att resolvere». I B he-

⁵⁵ Jens Juel till Fredrik III 11/5 1664. Handlingar rörande Sverges Historia ur utrikes arkiver samlade och utgifna af ANDERS FRYXELL, I s. 108.

⁵⁶ Jens Juel till Fredrik III 4/9 1664. T.K.U.A. Sverige B, DRA. Juel bifogar en lista på »utdelade charger» och det är inte osannolikt, att det är dessa Juel sätter i samband med adelns petition. Dessa tjänster tillsattes i realiteten inte förrän dagen efter det att adeln beslutat om sin supplication men om Juel känt till detta, är ovisst.

ter det »allene resolvere uden saa just att vare förbunden till pluralitate votorum af Rådet». Rådet spelade sina kort så väl, berättar Juel därefter, »att de i förrig pouvoir förbleff, att Regeringen intet uden samttlig Rådets godfindene giöre eller slute motte». Juel har i dessa två formuleringar, A och B, i själva verket som synes återgett två motsatta tolkningar av innebörden av råds råde. I förra fallet täcker formuleringen närmast »concilium», i det senare »consensus». Sannolikt har väl inte den danske residenten avsett att göra någon distinktion här, utan jämförelsen illustrerar endast den oklarhet, som var förhärskande.

I B-versionen återkommer Juel i annat sammanhang till adelns framstöt. Adeln insisterar fortfarande på att ge regeringen all makt, heter det. »Forslaget kommer fra nogen, som malcontent er och mener sig ved siste promotion pretereret».

Jens Juel uppfattar alltså adelns framställning som ytterst igångsatt av regeringen, vilken utnyttjar missnöjet hos någon av adeln, som var missnöjd över att ha blivit förbigången, för att försöka få en maktökning till stånd på rådets bekostnad.

Vilka ligger då i själva verket bakom adelns framstöt i syfte att slå fast ämbetstillsättningarna som ett prerogativ för konungen och alltså under Karl XI:s omyndighet för förmyndarregeringen?

Att regeringen skulle vara aktivt engagerad kan inte påvisas med något som helst källstöd. I och för sig är det givetvis på intet sätt osannolikt att man där gärna skulle sett ökad handlingsfrihet i förhållande till rådet, alltså något i riktning mot den uppfattning Axel Oxenstierna gav uttryck för under den förra förmyndarregeringen. Närmast är det naturligtvis rikskanslern Magnus Gabriel de la Gardie, som i så fall skulle komma i fråga. Givetvis är det då av intresse att konstatera, att bland det stora utskottets ledamöter återfinnes rikskanslerns yngre broder Axel Julius de la Gardie, och att dess ordförande

och överhuvud den som framträder som talesman för Riddarhuset i denna sak, Per Sparre Larsson, är kanslerns sväger. Men som nämnts saknas stöd i källorna för uppfattningen att regeringen ligger bakom aktionen. Därtill kan läggas att kanslern av protokollen att döma engagerar sig för att hela saken snabbt skall avföras från dagordningen och på allt sätt söker dämpa rådets missnöje med aktionen, genom att betyga regeringens stora förtroende för detta. Givetvis kan detta vara taktik, men mot tanken på kanslern och eventuella meningsfränder till denne inom regeringen som »instigatores» till aktionen talar, att kanslern vid 1664 års riksdag hade dåliga förbindelser med Riddarhusadeln, där direkta motståndare till honom spelade en framträdande för att inte säga dominerande roll.⁵⁷ Det är dock ingalunda otänkbart, att aktionen från början haft regeringsstöd, då närmast från kanslern, men den väsentliga drivkraften är utan tvivel att söka på annat håll. Det finns sålunda allt skäl att tro, att en viktig roll spelats av personer inom adeln, som av en eller annan anledning kände sig missgynnade i befordringar inom den civila eller militära karriären. Vi återkommer strax härtill.

Givetvis har det sitt stora intresse att se, vilka som direkt kan visas varit engagerade i Riddarhusadelns aktion. I det sexmannaskott, som den 30 augusti utsågs att hos regeringen anhålla om tillstånd att inlämna supplikationen, återfinner vi personer, som senare skulle spela en framträdande roll som den starka kungamaktens förespråkare. Gustav Taubenfelt och Axel Stålarms var som nämnts representanter i utskottet för tredje klassen. Den förre hade adlats 1648 och hade under Karl X Gustavs regeringstid innehaft olika sekreterarebefattningar. Efter Karl Gustavs död hade han varit utan tjänst. Taubenfelt väckte längre fram vid 1672 års riksdag stort uppseende genom sitt uppträdande i den då på nytt aktualiserade striden om makten

⁵⁷ Jfr AHLNUND, s. 249, F. F. CARLSON, II s. 248 f., RYSTAD (1955), s. 14 ff.

över ämbetsstillsättningarna.⁵⁸ Stålarms tycks vid denna tid inte ha haft någon tjänst inom förvaltningen. Han framstod längre fram som en trogen anhängare till det karolinska enväldet och gjordes av Karl XI till kungligt råd och upphöjdes först i friherrligt och sedan i grevligt stånd. Han var genom giftermål besläktad med en annan av sexmannautskottets medlemmar, landshövdingen Göran Gyllenstierna, som under senare delen av 1670-talet kom att spela en central roll i striderna i samband med det karolinska enväldets seger.

Av det lilla utskottet var alla utom två⁵⁹ knutna till den civila karriären. I det stora utskottet, som utsågs den 31 augusti för att överlämna supplikationen till regeringen, är fördelningen jämn mellan civila och militära befattningshavare. Utskottet bestod av trettiosex ledamöter, 16 ur tredje, 5 ur andra och 15 ur första klassen.⁶⁰ Bland militärerna återfinnes bl.a. fem generalmajorer och 11 överstar eller överstelöjtnanter och bland de civila ledamöterna ingick bl.a. tre landshövdingar och sju personer med assessorsbefattningar av olika slag.

Också bland samtliga undertecknare av suppliken finns en nästan jämn fördelning mellan militär och civila. Liksom inom stora utskottet är gruppen överstar eller överstelöjtnanter anmärkningsvärt stor, över trettio tillhörde denna kategori. Påfallande många av dessa var utan tjänst, och det råder knappast något tvivel om att vi här har en viktig missnöjesanledning och en drivkraft bakom aktionen. När armén efter Karl X Gustavs död och fredernas avslutande måste försättas på fredsfot, kunde detta givetvis inte ske utan friställande av åtskilliga officerare och en samtidig stark försämring av befodringsmöjligheterna

⁵⁸ Jfr nedan s. 233 ff.

⁵⁹ Översten Gustav Horn och utskottets ordförande, generalmajoren Per Sparre Larsson.

⁶⁰ I det stora 36-mannautskottet ingick med få undantag alla de adelsmän av första klassen, som undertecknade supplikationen. Utöver de femton där ingående personerna hade endast ytterligare fyra av första klassen undertecknat, och ingen av dem hade någon högre ställning.

för de övriga. Militärerna av lägre grad än överstelöjtnant var något färre, medan åtta generalspersoner undertecknat skrivelsen.

Bland de civila befattningshavarna fanns tyngdpunkten i assessorskategorin, men nästan lika många hörde hemma något lägre i karriären, på vad man skulle kunna kalla sekreterarnivån. Topparna utgjordes av ett litet antal landshövdingar och vicepresidenter, tre av vardera gruppen.

Vi står då inför det faktum, att Riddarhusadeln i sin aktion vid 1664 års riksdag med kravet att rådets inflytande över vissa regeringsfrågor skall stoppas, går rakt emot den linje, som man följt vid föregående riksdag. Då hade man i sina påminnelser till regeringsformen förordat ett kraftigt utökat inflytande för rådet och klart slagit vakt om dess ställning. Hur skall då denna omsvängning förklaras?

En faktor som inte bör underskattas är det utomordentligt stora inflytande Clas Rålamb hade på Riddarhuset 1660, då han var tredje klassens dominerande gestalt och över huvud ledde adelns kamp i striden om regeringsformen och i utnämningsfrågan. Rålamb var i sin politiska och statsrättsliga åskådning konsekvent anhängare av rådet som institution och tillmätte det en mycket central roll i statslivet. Dessa tankar präglar också hans ställningstagande 1660 och det finns mycket starka skäl att förmoda, att han då i mycket väsentlig utsträckning påverkat utformningen av adelns påminnelser till regeringsformen.

Vid 1664 års riksdag spelar Rålamb inte alls samma framträdande roll som 1660 och vid tiden för supplicationens avfattande är han inte längre kvar där. I stället befinner han sig bland dem mot vilka aktionen riktar sig. Han sitter i rådet sedan något tid, och kom ju i fortsättningen att bli en av de skickligaste och kraftfullaste förkämparna för dess politiska maktställning. Aktionen 1664 framstår som en direkt reaktion

mot den utveckling som skett, och som faktiskt i väsentliga stycken överensstämmer med den linje, som följes i adelns påminnelser 1660.

Så kommer då förmyndartiden och det missnöje som ackumuleras såväl inom ämbetsmannadeln som bland friställda eller i sin karriär bromsade officerare, får den riktning, som vi tidigare konstaterat, nämligen en misstro till rådskretsen, som man fruktade skulle tillgodose sitt eget skikt av adeln på bekostnad av ståndet i övrigt.

Som exempel på fall, där rådets inflytande på utnämningsärendena direkt lett till ett resultat, som avviker från det man annars kunde ha räknat med och alltså kan förutsättas ha skapat missnöje just med rådsinflytandet, kan vi ta tillsättandet av det lediga landshövdingeämbetet i Jönköping i maj 1663. Som regeringens kandidat till posten framfördes underståthållaren i Stockholm Udde Ödla, född ofrälse.⁶¹ Andra kandidater framfördes emellertid inom rådet, och då saken gick till omröstning föll Udde Ödla igenom. Gustav Ribbing utnämndes i stället till posten efter »pluralitatem votorum». Han erhöll vid valet nära tre gånger så många röster som Ödla.⁶² Den senare återfinnes sedan bland medlemmarna i det stora utskottet över supplikationen den 31 augusti 1664.⁶³

Som framgått av det föregående fanns det samtida iakttagare, som ville utpeka de vid senaste riksrådsvalet förbigångna som »instigatores» till adelns aktion.⁶⁴ En undersökning ger vid handen, att missnöjet med riksrådsvalet mycket väl kan ha bidragit till aktionen.

Diskussioner om rådsvalet förekom ganska länge innan de slutligen kom till stånd. Man var inom råd och regering osäker om hur många man skulle välja. Man var fullt på det klara

⁶¹ Udde Ödla var född 1617 och blev adlad 1632 genom faderns nobilitering.

⁶² RP (Franc) 1663 11/5, 14/5.

⁶³ RAP 1664 31/8.

⁶⁴ Jfr ovan s. 219.

med hur ömtålig frågan var. Krav på återhållsamhet framfördes bl.a. med ekonomiska motiveringar, med hänvisning till ständernas önskan, eller som t.ex. av Per Brahe med farhågor för att riksrådsämbetet skulle sjunka i anseende om antalet riksråd blev för stort.⁶⁵ Å andra sidan hänvisades till behovet av riksråd i kollegierna⁶⁶ och nödvändigheten att när man inte kunde ge stora belöningar ge någon förmån »in honoribus».⁶⁷ Svårigheten var ju också att så många ansåg sig stå i tur att intagas i rådet.⁶⁸ Man stannade slutligen för att välja sex nya rådsmedlemmar, och valet förrättades den 25 augusti. Var och en av de i valet deltagande 26 riksråden skulle alltså rösta på sex personer. Utgången blev, att följande sex fick flest röster (röstetalet inom parentes): Johan Wrangel (23), Per Sparre Persson (19), Gustav Kurck (18), Clas Rålamb (16), Ebbe Ulfeldt (15), Mattias Björnclou (15). Dessa sex var alltså valda. Men sedan röstsiffrorna räknats beslöts, att också den som hamnat på sjunde plats, Gustav Banér Carlsson, som fått 13 röster, skulle intagas i rådet.⁶⁹

Vad som i detta sammanhang emellertid är av större intresse är de personer, som inte kom med i rådet. Ytterligare nio personer erhöll röster vid valet. Av dessa återfinnes fyra stycken som undertecknare av adelns supplikation, tre av dem ingick i stora utskottet, och två stycken i det lilla sexmannautskottet. I sistnämnda fallet gällde det första klassens båda representanter, Per Sparre Larsson och Göran Gyllenstierna.⁷⁰ Två av

⁶⁵ RP 1664 25/8.

⁶⁶ RP Fr 1664 23/8. Jfr även en uppställning med påskriften »Kongl. Maj:ts nådigste disposition över Riksrådspersonerne och de ämbeten, som särdeles var och en anförtros.» Dat. 25/8 1664. Vol. 24 Rådsresolutioner och andra handlingar rörande rådet.

⁶⁷ Ibid. 25/8.

⁶⁸ Jfr Jens Juels uttalande, ovan s. 220 f.

⁶⁹ RP Fr 1664 25/8.

⁷⁰ De övriga två som undertecknat suppliken var Ludvig Lewenhaupt, som också var med i det stora utskottet, samt Christian Barnekow.

de nio som föll igenom vid valet, vilka inte själva undertecknat skrivelsen, har bröder med i det stora utskottet.⁷¹ En av de nio som inte finns med i samband med supplikationen, guvernören över Bohuslän generalmajor Erik Kruse, hade redan tidigare, omedelbart efter riksrådsutnämningarnas tillkännagivande, demonstrerat sin förbittring genom att till regeringen inlämna en skrift där han anhöll att omedelbart befrias från sin tjänst. Skrivelsen väckte häftig ovilja inom rådet, där man t.o.m. talade om att låta åtala Kruse. Man nöjde sig emellertid med att ge honom en sträng admonition och omedelbart dimittera honom från hans befattning.⁷² Att det fanns ett akut missnöje bland dem som hamnat utanför rådet vid omröstningarna är alltså tydligt, och bör givetvis ha haft sin betydelse för Riddarhusadelns aktion.

Rådet hade vunnit ett avgörande inflytande över bl.a. tillsättningen av alla högre ämbeten och tjänster, och de missnöjda kunde sålunda rikta sin kritik mot detta. Men därtill kom givetvis en annan mycket väsentlig sak.

Den praxis som utbildats innebar en utomordentlig maktökning för rådet. Man fruktade uppenbarligen, att om denna praxis i utnämningsfrågor fick fast rota sig, så skulle detta kunna få prejudicerande verkan också för tiden efter omyndighetens slut. Man fruktade, att rådet här skulle få en så stark ställning, att händerna mer eller mindre skulle vara bundna i utnämningsfrågor också för en myndig konung.

Denna innebörd belyses också utmärkt av en mening i protokollet från det sammanträde på Riddarhuset, vid vilket förslaget om supplikationen väcktes. Den återfinns endast i konceptprotokollet, där den sedan strukits. Först talas alltså om »irringarna» inom styrelsen och beslutet om en framställning

⁷¹ Gustav Sparre och Pontus Fredrik de la Gardie, bröder till resp. Per Sparre Larsson och Axel Julius de la Gardie. Pontus Fredrik de la Gardie var inte själv närvarande vid riksdagen.

⁷² RP Fr 1664 30/8.

med begäran att regeringen skall föra styrelsen efter RF 1634, och »den övliga praxin, som den förre Kongl. Regeringen där- efter fört haver». Så följer den strukna meningen: »så att Jura Majestatis sub minorennitate *H.K.M:t till styrkio* måge av den Kungl. regeringen exerceras.»⁷³ Här har vi också bakgrunden till att några av de huvudagerande längre fram just vid Karl XI:s regeringstillträde häftigt engagerar sig i en strid i samband med utformningen av Karl XI:s kungaförsäkran. Vad de fruktar är att den myndige konungen genom någon formulering i sin försäkran skall bindas vid den praxis, som utbildats under förmyndartiden. En dominerande roll spelar som redan nämnts Taubenfelt, men också andra tidigare medlemmar av det stora eller lilla utskottet framträder i striderna på Riddarhuset eller i rådet: bröderna Göran och Johan Gyllenstierna, Axel Stålbarm, Conrad Gyllenstierna. Och även andra av dem som 1672 upp- träder mot vad man fruktar vara ett försök att inskränka ko- nungens handlingsfrihet i utnämningsfrågor, Lars Eldstierna och Robert Lichton, återfinnes bland undertecknarna av suppli- ken 1664.⁷⁴

Adelns aktion väckte stort obehag inom rådet, och av allt att döma var man åtminstone på sina håll också inom regeringen orolig för de följder, som den oväntade och djärva framstöten kunde leda till. Den linje man accepterade var, som redan sagts, att genom formellt tillmötesgående och lugnande uttalanden försöka få saken ur världen eller åtminstone skjuten på fram- tiden. Men man synes inte ha nöjt sig härmed. En närmare un- dersökning gör det sannolikt att man tillgripit en annan aktiv och mycket intressant metod för att bryta udden av angreppet.

En kärnpunkt i framställningen var som tidigare sagts kravet att regeringen skulle ha fria händer i utnämningssärenden. En motaktion, som då naturligt erbjöd sig, var att just utnämningss- vägen konciliera supplikationens initiativtagare. Det låg då gi-

⁷³ Memorialprotokoll 1664, Ridderskapets och Adelns riksdagsarkiv.

⁷⁴ Jfr nedan s. 234.

vetvis närmast till hands, att ta sikte på första klassens representanter, dvs. de som kunde väntas lättast dragas över på rådets sida. Om väl dessa neutraliserats, kunde man vänta sig att med framgång komma till rätta med de övriga. En undersökning av utnämningarna omedelbart efter det att adeln inlett sin aktion ger resultat, som får betraktas som övertygande.

De första sex namnen på första klassens representanter i det större utskottet var Per Sparre Larsson, Ludvig Lewenhaupt, Axel Julius de la Gardie, Otto Wilhelm Königsmark, Anton von Steinberg och Göran Gyllenstierna. Alla dessa med undantag av den unge Königsmark erhöll omedelbart befordran, och i flertalet fall fattades beslutet redan på eftermiddagen den 31, då adeln på förmiddagen inlämnat sin supplication. Ludvig Lewenhaupt, tidigare generalmajor, utnämndes till general vid kavalleriet.⁷⁵ Översten Axel Julius de la Gardie blev generalmajor och överste för gardet,⁷⁶ von Steinberg, som var generalmajor, blev överste för adelsfanan,⁷⁷ och Göran Gyllenstierna förflyttades som landshövding från Kronobergs län till det mest eftertraktade av alla, Upplands.⁷⁸ Under de närmaste veckorna befordrades ytterligare tre av första klassens representanter i utskottet: översten Reinhold von Liwe befordrades till generalmajor,⁷⁹ överstelöjtnanten Jöran Sperling blev överste,⁸⁰ och slutligen blev Per Sparre Larsson, som intog ställningen som ett slags ordförande i utskotten och förde ordet vid överläggningarna med regeringen, från generalmajor befordrad till generallöjtnant.⁸¹ I själva verket hade på detta sätt alla i första klassen, som deltog i aktionen och som intog en mera prominent ställning, befordrats. Av första klassens övriga medlemmar, som var

⁷⁵ RP Franc (Fr) 1664 31/8.

⁷⁶ RP Fr 1664 31/8. Fullmakt RR 1664 6/9.

⁷⁷ RP Fr 1664 31/8.

⁷⁸ RP Fr 1664 31/8.

⁷⁹ RR 1664 14/10.

⁸⁰ RP Fr 1664 31/8. Fullmakt RR 1664 16/9.

⁸¹ RR 1664 2/10.

med i utskottet eller undertecknade supplikationen, torde ingen ha haft så mycket som överstes rang eller motsvarande civila ställning.

Det var emellertid inte bara första klassens utskottsrepresentanter, som på detta sätt hugnades. Av andra klassens fem representanter – varav den vid samma riksdag naturaliserade f.d. danske hovjunkaren Sthen Holck väl knappast spelat någon roll – befordrades två, Henrik Falkenberg blev kammarråd och Gustav Persson (Natt och Dag) landshövding.⁸² Samma tendens att upphöja oppositionens till ställningen mest betydande representanter går igen också i tredje klassen. Namnen på dess utskottsrepresentanter inledes med två generalmajorer, Israel Ridderhielm och Clas Danckwart-Lillieström. Den förre befordras nu till generallöjtnant,⁸³ och den senare, som inte haft någon fast beställning, blir nu generalmajor vid infanteriet och uppföres på stat.⁸⁴

Men även ett par andra medlemmar av utskottet tillhörande tredje klassen fick nådevedermälen. Överste Planting, som varit utan tjänst några år, blev chef för ett regemente i Livland,⁸⁵ och Axel Stålarms blev assessor i reduktionskollegium.⁸⁶

Ytterligare belysning av innebörden av dessa utnämningar får vi, om vi granskar vad som skedde på eftermiddagen den 31 augusti. Av 21 då beslutade utnämningar gällde 16 stycken personer, som deltagit i riksdagen.⁸⁷ Av dessa var inte mindre än 11 inblandade i aktionen i tjänsteställningsfrågan, varav 10 som medlemmar i utskottet. Den elfte var en av supplikationens övriga undertecknare, Per Hierta, som fick sin överste-fullmakt. En tolfte var broder till Per Sparre Larsson.⁸⁸ Sam-

⁸² RP Fr 1664 31/8.

⁸³ RP Fr 1664 31/8.

⁸⁴ RR 1664 15/9, 18/9.

⁸⁵ RR 1664 30/9.

⁸⁶ RP Fr 1664 31/8.

⁸⁷ RP Fr 1664 31/8.

⁸⁸ RP Fr 1664 31/8.

bandet är knappast tillfälligt. Vi har att göra med en taktisk manöver i syfte att neutralisera oppositionens ledande krafter.⁸⁹

3

Samtidigt som 1672 års riksdag klart belyser och exemplifierar de motsättningar, som präglat det föregående decenniets förmyndarstyrelse, presenteras och demonstreras där åtskilliga av de stridsämnen och de mot varandra fientliga grupperingar, som skulle karakterisera 1670-talets fortsättning och leda fram till det karolinska enväldet och rådets politiska degradering. Men på samma gång kulminerar i realiteten i samband med Karl XI:s regeringstillträde rådsaristokratins ansträngningar att skjuta fram och säkra sina politiska positioner. Dessa till sist misslyckade försök att realisera de gamla maktaspirationerna göres främst i samband med utarbetandet av Karl XI:s konungaförsäkran. I detta sammanhang kommer också frågan om förfarandet vid utnämningar och tjänstetillsättningar in.

Det numera försvunna projekt till konungaförsäkran, som utarbetades vid riksdagen av ett adelsutskott under ledning av lantmarskalken Gustav Oxenstierna, hade en mycket starkt rådskonstitutionalistisk prägel. Dess sjätte punkt har motsvarat punkt IV i Karl Gustavs försäkran 1654,⁹⁰ men har sannolikt haft en något annorlunda formulering, som direkt angav, att

⁸⁹ Intrycket förstärkes av att under den närmaste tiden de nämnda personerna också får tecken på tillmötesgående eller direkta nådevedermålen från regeringen av pekuniär natur. Kammaren får order att åt Ridderhielm inrymma ett hemman, som denne tidigare fått expektans på, (RR 1664 3/9) Anders Munck får som donation på Norrköpings besluts villkor de gods i Finland, som tidigare innehafts av hans hustrus förra man (RR 1664 21/9), Ludvig Lewenhaupt får expektans på gods i Östergötland (RR 1664 17/9), Per Sparre Larsson (RR 1664 6/9), och Reinhold von Liwe tillerkännes kontanta penningsummor av olika anledning (RR 1664 12/9).

⁹⁰ Jfr ovan s. 192. Adelsns projekt till konungaförsäkran 1672 behandlas utförligt av RYSTAD (1955), s. 71 ff. Jfr även B. SALLNÄS, Rec. av Johan Gyllenstierna rådet och kungamakten, HT 1956 s. 349 f.

ämbeten skulle besättas med råds råde. När projektet till konungaförsäkran första gången lästes upp på Riddarhuset, tog hovrådet Gustav Taubenfelt till orda. Han var som framgått en av dem som medverkade vid tillkomsten av supplikationen vid 1664 års riksdag med krav på att ämbetsstillsättningar skulle behandlas som ett kungligt prerogativ och var då en av tredje klassens representanter i det sexmannautskott, som hade hand om supplikationen.⁹¹ Nu åtta år senare tar han upp frågan igen: »De orden med Riksens Råds råde, om intet därav följer, att Konungen inte får själv disponera om det ringesta, enkannerligen giva en tjänst eller annat sådant utan Riksens Råds vilja och vetenskap?»⁹²

På grund av motstånd från de ofrälse ståndens sida, från den lägre ämbetsmannaadeln och från en grupp av rådet, måste man låta det mesta av nyheterna i det rådskonstitutionalistiska adelsprojektet till KF falla. Intet av de politiskt betydelsefulla tilläggen fanns kvar, då ett förslag på nytt förelades Riddarhuset, denna gång som en regeringsproposition en text till KF. Lantmarskalken försäkrade nu, att detta var likalydande med KF 1654, vilket torde väsentligt vara riktigt så när som på ett par tillägg, som Karl XI accepterat och som saknar intresse i detta sammanhang.⁹³ Konceptet upplästes och godtogs utan vidare av adeln. Men uppenbarligen hade det ursprungliga projektet skapat en misstro, som ledde till en ny aktion från den lågadliga oppositionens sida.

Några dagar efter godkännandet av det upplästa konceptet genomdriver nämligen Gustav Taubenfelt att det tas upp på nytt för att kollationeras med KF 1654. Det är just punkten om tjänsterna, som vållat misstänksamhet. Enligt Taubenfelt kunde den nu godtagna försäkringen nämligen misstolkas på så sätt, att Kungl. Maj:t skulle utdela alla tjänster och beneficier med

⁹¹ Jfr ovan s. 209.

⁹² RAP 1672, 28/9.

⁹³ Jfr RYSTAD (1955), s. 97 ff.

råds råde. En sådan tolkning ville inte Riddarhusets tredje klass acceptera.

Då ingriper emellertid Henrik Falkenberg och formulerar klart den konträrt motsatta uppfattning, som vi följt i det föregående. Falkenberg hävdar, att ämbetstillsättningar lika väl som andra frågor av Kungl. Maj:t skall avgöras med råds råde. Detta vore av vikt, eftersom det var »ingen ringa del av Riksens välfärd, att tjänsterna med duglige subjecta besättas». En allt hetare debatt utspann sig mellan företrädarna för de båda motsatta uppfattningarna. Taubenfelt försökte argumentera efter linjen, att eftersom kungen kunde välja sitt råd fritt, så borde han så mycket mer kunna förfara så med »en tjänare». Som svar slog Falkenberg fast, att även riksens råd skulle väljas med råds råde. Taubenfelts upphetsade motreplik kom att vålla våldsamma strider under de följande dagarna: »Vi måste intet binda Kongl. Maj:t händerna häruti.»⁹⁴

Taubenfelts yttrande vållade en våldsam förbittring framför allt i rådet. Bakgrunden var givetvis att man i Taubenfelts inlägg kunde läsa in en anklagelse mot rådet och dess förespråkare, som kunde få allvarliga konsekvenser när kungen nu blev myndig. För att komma åt Taubenfelt måste man emellertid först isolera honom. Det var naturligtvis inte möjligt att ställa hela tredje klassen till svars. Men Taubenfelt stöddes energiskt av majoriteten av sina klassbröder. Speciellt skyndar till hans hjälp män som Robert Lichton och Mauritz Posse. Också i de andra klasserna höjs röster till hans försvar, från första klassen av Hans Wachtmeister, från andra klassen Axel Stålarms. Det är värt att notera, att just Stålarms jämte Taubenfelt utgjort tredje klassens representanter i det nyss berörda sexmannautskottet över supplikationen vid 1664 års riksdag.⁹⁵ Som synes ett urval personer, som längre fram skulle framträda som det karolinska enväldets pålitliga befrämjare och stöd.

⁹⁴ RAP 1672 5/12.

⁹⁵ Jfr ovan s. 209.

Trots att t.ex. Johan Gyllenstierna – en annan av männen kring 1664 års supplikation⁹⁶ – hårdnackat motsatte sig detta, beslöt det förbittrade rådet att anklaga Taubenfelt inför Kungl. Maj:t som en uppviglare och kräva att han omedelbart avstängdes från Riddarhuset och sedan ställdes inför rätta och dömdes till välförtjänt straff. Man talade också om att låta ar-
restera honom, men avstod av fruktan för Riddarhusets reaktion. Till en början hade vissa betänkligheter rests mot den situation, som skulle uppkomma genom att man först uppträdde som åklagare och därefter som domare, men skrivelsen beslöts trots detta.⁹⁷ Skrivelsens innehåll belyser meningsbrytningarna i fråga om förfarandet vid utnämningar.

Taubenfelt hade begärt kollationeringen av konceptet till 1672 års konungaförsäkran med den föregående från 1654 i anledning av punkt VI, motsvarande punkt IV i förlagan. Denna lydelse har behandlats i annat sammanhang.⁹⁸ Vad Taubenfelt fruktade var att den avslutande satsen i paragrafen: »... efter som vi framdeles allt med riksens råds råde beställa och förordna vele och kunne» skulle tolkas som gällande *alla* de ärenden, som omnämndes i denna sjätte paragraf, alltså även ämbetstillsättningarna, i stället för endast den närmast föregående om att varje ämbete och tjänst skulle förses med vederbörligt underhåll. När Taubenfelt förhörde inför rådet, motiverar han sitt ingripande med att i det koncept, som förelagts ständerna, endast ett kolon i stället för som i KF 1654 en punkt avskilt partiet om ämbetenas tillsättande från det som rörde deras underhåll, varför den av honom fruktade tolkningen av paragraf VI skulle kunna bli konsekvensen.⁹⁹ Man överöser nu Taubenfelt med förebråelser för att han på detta sätt genom en orimlig småaktighet sökt misstänkliggöra rådet.¹⁰⁰ Rikskans-

⁹⁶ Jfr ovan s. 229.

⁹⁷ RP Lft 1672 9/12, 11/12.

⁹⁸ Jfr ovan s. 192.

⁹⁹ RAP 1672 7/12. RP Lindschöld (Ld) s.d.

¹⁰⁰ I sina angrepp på Taubenfelt framhöll Magnus Gabriel de la Gardie bl.a.

lern ger sig in på ett resonemang för att klargöra innebörden av uttrycket att kungen styr riket med råds råde, på ett sätt som närmast blir en gränsdragning mellan consilium och consensus. På den springande punkten om vad som skulle gälla beträffande ämbetstillsättningarna blir han emellertid undan-
glidande och oklar. Han polemiserar nämligen liksom andra av Taubenfelts vedersakare mot satsen att kungen skulle vid ämbetstillsättningar bindas vid rådets majoritetsbeslut.¹⁰¹ Men vad Taubenfelt vägrade att acceptera var ju inte enbart ett bindande vid consensus, utan att kungen överhuvud skulle vara skyldig att höra rådet i utnämningsfrågor.

De la Gardie avvisade alltså bestämt Taubenfelts farhågor att en ändring skulle skett, som skulle möjliggöra en annan tolkning av punkt VI än den ursprungliga. Det intressanta är emellertid nu, att rådet i sin skrivelse till Kungl. Maj:t med klagomålen över Taubenfelt gör en tolkning av denna omstridda punkt VI, som är identisk med den som Taubenfelt velat förbygga: »... försäkringen förmäler», heter det, »att Eders Kongl. Maj:t med Riksens Råds råde ville om alla de ärenden beställa, som i förbemälte punkt förmäles».¹⁰² Man ansluter sig alltså i själva sakfrågan direkt till Falkenbergs ståndpunkt och till den, som av allt att döma i klartext framlagts i det ursprungliga projektet till 1672 års kungaförsäkran. Att projektet just på denna punkt varmt rekommenderats av Sten Bielke, är värt att lägga märke till. Hans uppträdande ligger här helt i linje med hans långt tidigare ställningstagande till frågan om rådets roll vid ämbetstillsättningar.¹⁰³

Striden om ämbetstillsättningarna och aktionen mot Gustav

att denne använts av Karl X Gustaf men att han aldrig haft en betydande befattning. Det kan vara av ett visst intresse som bakgrund till Taubenfelts ställningstagande i tjänstetillsättningsfrågan, att han efter Karl Gustafs död i flera år fick gå utan tjänst och lön. RP Gfn 1665 29/4.

¹⁰¹ RP Ld 7/12, RAP s.d.

¹⁰² RAP 1672, bil. 27.

¹⁰³ Jfr ovan s. 233 f.

Taubenfelt vid riksdagen 1672 vållade stor upphetsning och spänning i båda lägren. Bland den lägre ämbetsmannadelen gick ryktet, att rådet ville utestänga dem från alla högre ämbeten och tjänster och förbehålla dessa för de förnämna släkterna. Rådsherrarna å sin sida fruktade det intryck kampanjen på Riddarhuset och Taubenfelts insinuationer skulle göra på den unge konungen. Sistnämnda faktor jämte framför allt tredje klassens upprepade solidaritetsförklaringar med Taubenfelt är f.ö. orsaken till att rådet och förmyndarregeringen inte vågade driva saken till sin spets utan lät sig nöja med en böneskrift och underdånig nådeansökan av Taubenfelt.

Makten över ämbetstillställningarna och det karolinska enväldet

Något avgörande i striden om förfarandet vid ämbetstillställningar medförde inte 1672 års riksdag. Bredvid varandra finner vi ovanligt klart formulerade de motsatta uppfattningarna, och grupperingarna avtecknar sig renodlade. Rådet och övriga råds-konstitutionalistiskt orienterade slår fast, att ämbeten och tjänster skall tillsättas av kungen med råds råde. Men den lägre adeln och rådsfientliga medlemmar av högadeln accepterar inte denna linje utan fasthåller vid uppfattningen, att ämbetstillställningar skall behandlas som ett kungligt prerogativ.

En undersökning ger vid handen, att under tiden närmast efter Karl XI:s regeringstillträde utnämningsfrågor så gott som helt försvinner ur rådsprotokollen. Vi får alltså ett läge, som påminner om Kristinas senare regering och Karl Gustavs. Emellertid skall detta naturligtvis inte fattas så att Karl XI själv omedelbart grep makten och hävdade sitt kungliga prerogativ i utnämningsfrågor. Rådets plenarsammanträden över huvud minskar av olika skäl i betydelse. Redan 1674 märker man emellertid tecken på en ökad självständighet av kungen i utnämningsfrågor. Den tar sig t.ex. uttryck i att han bryter mot praxis att kollegierna själv tillsatte lägre tjänster. Krigskolle-

giets traditionella rätt att besätta kompaniofficerarbeställningarna sätter Karl XI sålunda i en rad fall ur spel genom att själv utfärda fullmakter och i efterhand underrätta kollegiet. Han förordnar också att han beträffande livregementena vill ha ensamrätt att utnämna kaptener, ryttmästare, löjtnanter och korletter.¹

Först genom den våldsamma inrepolitiska kris, som följer på krigsutbrottet och som bereder vägen för det karolinska enväldet, sättes emellertid rådets inflytande i utnämningsfrågor helt ur spel. Den politiska makten koncentreras i högkvarteret, medan rådet i Stockholm alltmer reduceras till att verkställa de kungliga befallningarna. I en rad utnämningsärenden demonstreras klart det nya maktläget. Några exempel kan belysa utvecklingen.

Sommaren 1676 hade överståthållaren i Stockholm Clas Rålamb fått hand om det utomordentligt betydelsefulla uppdraget att leda arbetet med flottans utredning. Kammaren och amiralitetet hade att biträda honom i hans arbete och i allt, som rörde flottan, dvs. i de vid denna tid helt dominerande frågorna, kom han att inta en reellt överordnad ställning i förhållande till dessa kollegier. Clas Rålamb intog en mycket framträdande plats inom den grupp av riksrådet, som på allt sätt sökte slå vakt om rådets maktställning. Han befann sig i skarp motsatsställning såväl till riksrådet Göran Gyllenstierna, som dels satt i kammaren, dels var president i reduktionskollegium, som till dennes broder Johan Gyllenstierna, vilken befann sig i högkvarteret hos Karl XI, och därifrån inledde en mot rådets maktställning starkt aggressiv politik. Vid årsskiftet 1676–1677 berger sig Göran Gyllenstierna till högkvarteret, där brodern alltså redan befann sig, och i början av januari berövas Rålamb den viktiga posten som ledare av flottans utredning, vilket uppdrag i stället överlämnas till Göran Gyllenstierna. Denne utnämnes samtidigt till amiralitetsråd, och förenar sedan posterna

¹ STECKZÉN, s. 343 f.

som president i reduktionskollegium, kammar- och amiralitetsråd samt dessutom den inbringande befattningen som guvernör över drottning Kristinas underhållsländer. Den reella inbörden av januaribesluten 1677 är, att en av den starka råds-maktens främste förespråkare undanträngts från den vid denna tiden viktigaste befattningen i Stockholm. Givetvis har detta skett helt utan det övriga rådets hörande.²

Ett annat belysande exempel har vi från hösten 1678, och även då är det Clas Rålamb, som får sitta emellan. För att stoppa bröderna Gyllenstiernas alltmer växande makt och samtidigt som ett försök att rida spärr mot den allt snabbare utvecklingen mot total maktlöshet för rådet, inleder detta hösten 1678 en stor kampanj mot bröderna Gyllenstierna, framför allt Johan, som anklagas för högförrädiska stämplingar. Försöket misslyckas, och som en direkt följd avlägsnas Rålamb från posten som överståthållare i Stockholm och sänds till Jönköping som president i hovrätten där. Hans efterträdare blir ingen annan än Göran Gyllenstierna. Rådets kanske kraftfullaste talesman hade därmed avlägsnats från Stockholm och kungagunstlingarnas ställning hade ytterligare stärkts. Utnämningen kommer som ett slag inte endast för Rålamb själv, utan för hela rådet.³

Ett annat exempel på en tjänstetillsättning, som har rent politisk karaktär och där rådet likaledes är helt avkopplat, är Gustav Adam Banérs utnämning till generalguvernör i Ingermanland. Banér hade genom sitt uppträdande i striden mellan Johan Gyllenstierna och dennes motståndare inom rådet blivit mycket obekvämt för den förre, och hans utnämning är i själva verket en metod att avlägsna honom ur riket. Emellertid fanns redan en guvernör i Ingermanland, generallöjtnanten Taube. I Banérs utnänningsbrev heter det, att K.M.:t funnit för gott att utse denne, sedan Taube anhållit om befrielse från sin tjänst. I själva verket är så inte alls fallet. Först tre veckor efter Ba-

² RYSTAD (1955), s. 139 ff.

³ Ibid., s. 232 f.

nérs utnämning beordras Taube att inkomma med en avskedsansökan, eftersom K.M:t beslutat dimittera honom från hans tjänst på grund av hans ålder.⁴

Det nya maktlägets inverkan på förfarandet vid ämbetsställsättningar kan mycket klart demonstreras genom ett exempel rörande en assessorstillsättning i Svea hovrätt. Som i det föregående sagts har den i rättegångsordinantian fastlagda presentationsrätten för hovrätterna också tillämpats i praktiken, varom åtskilliga bevarade presentationsförslag bär vittne.⁵

I slutet av år 1679 uppstår en vakans inom tredje klassen i Svea hovrätt. Under hänvisning till rättegångsordinantians bestämmelser inkommer hovrätten i laga ordning med ett namnförslag på sex personer. En av de föreslagna, stadssekreteraren Caméen, utnämndes också av Karl XI, men utverkade omedelbar befrielse från uppdraget. Karl XI begär då nytt namnförslag. Samtidigt uttrycker han emellertid sin förvåning över att hovrätten i sitt förslag inte upptagit advokatfiskalen vid hovrätten Jonas Hassel. Denne förklaras vara mer meriterad än sådana som kommit med på förslaget.⁶ Hovrätten kompletterar emellertid endast sitt gamla förslag med ytterligare ett namn, och detta är *inte* Hassel. Samtidigt åberopar hovrätten sin fria presentationsrätt. Utan hänsyn till hovrättens förslag utnämner då Karl XI Hassel till tjänsten. Hovrättens ansträngningar att få en ändring till stånd och få åtnjuta sin fria presentationsrätt »efter processen samt E.K.M:ts och dess förfäders givne brev, resolutioner och sådane förtröstningar» lämnas av Karl XI helt utan avseende, och hovrätten tvingas acceptera Hassels utnämning.

⁴ RYSTAD (1955), s. 200 f. Om Karl XI:s nonchalerande av kollegierna vid ämbetsställsättningar i slutet av 1670-talet jfr även STECKZÉN, s. 452 f.

⁵ Jfr ovan s. 206. Åtskilliga problem i sammanhanget måste här av utrymmes-skäl förbigås, t.ex. de komplikationer i tillsättningarna som uppkom genom bruket av expektansbrev, utnämmandet av e.o. assessorer utan lön, adlandet av assessorer i hovrätternas tredje klass etc.

⁶ KM till Svea hovrätt 28/1 1680. RYSTAD (1955), s. 256.

Det kan också konstateras, att Karl XI vid samma tid också i andra punkter satte sig över rättegångsordinantians bestämmelser och mot rådets invändningar helt enkelt deklarerar, att »en sådan Konungslig makt och höghet oss vederbör och av ingen oss kan förmenas».⁷ Det framväxande enväldet genombyter här en av de spärrar, som rådsaristokratin uppnått genom sina framgångar under en av sina expansionsperioder, tiden närmast efter Karl IX:s död.

Enväldets seger betydde ingalunda, att presentationsförfarandet vid tillsättning av assessorstjänsterna försvann. Ett betydande antal senare förslag från såväl Svea som Göta och Åbo hovrätter finns bevarade.⁸ Det gäller emellertid till alldeles övervägande delen Karl XI:s regering. Efter Karl XII:s regeringsträde möter vi i flera fall i stället för ett formellt förslag med åberopande av rättegångsordinantians bestämmelser en rekommendation för någon enstaka person. Formella sexmannaförslag förekommer dock. Vi har sålunda ett från Svea hovrätt från år 1705, vari ett sådant förslag avges med åberopande såväl av rättegångsordinantian som processordningen. Men det sker med en formulering, som är mycket upplysande ». . . hemställandes Eders Kongl. Maj:t dess Hovrätt i djupaste submission, huruvida Eders Maj:t till justitiens befrämjande antingen en av desse personer, *eller någon annan*, merbemälte assessorsämbete allernådigst skulle täckas anförtro».⁹ Det anmärkningsvärda ligger givetvis i att hovrätten själv i sin skrivelse direkt förutsätter, att dess förslag saknar varje bindande kraft. Man talar också om sin *plikt* att »i underdånighet nämna och föreslå». Det är en *skyldighet* vi möter, inte den *rätt*, som Svea hovrätt kämpat för t.ex. i Hassel-affären ett kvartsekel tidigare.¹⁰

⁷ RYSTAD (1955), s. 247.

⁸ Bland hovrätternas skrivelser till KM. Ett icke obetydligt antal skrivelser från Svea men framför allt Åbo hovrätt till KM har felaktigt bundits tillsammans med Göta hovrätts skrivelser till KM.

⁹ Svea hovrätt till KM 12/4 1705. Svea hovrätts skrivelser till KM.

¹⁰ Jfr ovan s. 240.

Och att det var ett realistiskt betraktelsesätt som Svea hovrätt här företrädde framgår av ett tillsättningsärende något senare. Assessorn i Svea hovrätt Samuel Adlerberg hade avlidit, och Svea hovrätt avgav i laga ordning ett sexmannaförslag för besättande av den vakanta tjänsten. Sedan detta förslag avgått fick emellertid hovrättspresidenten Nieroth en skrivelse från riksänkedrottningen, som tillkännagav, att hon hos Kungl. Maj:t rekommenderat sin hovjunker Johan Palmfelt till den ledigblivna tjänsten och begärde, att hovrätten skulle upptaga Palmfelt på sitt förslag. Nieroth meddelade detta i brev till Kungl. Maj:t, samtidigt som han underströk, att man inte kunde efterkomma den framställda begäran eftersom hovrättens förslag redan avgått. Han såg sig emellertid nu föranlåten med anledning av änkedrottningens skrivelse, att »anmäla» också Palmfelt till den vakanta tjänsten.¹¹ I en senare skrivelse upprepar dock hovrätten sitt redan tidigare avgivna förslag, alltså utan att nämna Palmfelt.¹² I marginalen på detta senare förslag är Kungl. Maj:ts resolution skriven: »Palmfelt bliver assessor i Adlerbergs ställe». Palmfelt utnämndes också.¹³

All diskussion om rådets formella inflytande över ämbets-tillsättningarna kan givetvis sägas vara avklippt genom 1680 års ständerförklaring. Här fastslås ju otvetydigt den av kungen redan tidigare klart hävdade satsen, att riksråden saknade all rätt att råda *non rogati*, dvs. utan att därtill av kungen vara uppmanade, och något rum för formellt rådsinflytande över ämbets-tillsättningarna finns inte. Det bör också understrykas, att en viktig förutsättning för det karolinska enväldets genomförande var just den intressegemenskap mellan å ena sidan den lägre ämbetsmannaaadeln och motsvarande grupper inom den militära karriären, å den andra kungamakten, som belysts i det

¹¹ Nieroth till KM 23/2 1709. Svea hovrätts skrivelser till KM. Adlerberg hade avlidit den 12/2 s.å.

¹² Svea hovrätt till KM 11/10 1709.

¹³ RR 1709 2/11.

föregående. Ämbetsadeln ville likvidera högaristokratins inflytande på utlandet av tjänster och beneficier, och samtidigt medverka till en maktkoncentration hos kungen, som skulle möjliggöra att ekonomiska förutsättningar skapades för att ämbetsmännens löner verkligen skulle kunna utgå.

Vi har alltså här nått fram till ett läge, där uppfattningen av ämbetsstillsättningarna som ett kungligt prerogativ fullständigt segrat. Frågan om ämbetsstillsättningarna togs direkt upp i Karl XI:s förordnande om förmyndarregeringen i det kungliga testamentet 1693. Det får givetvis sitt speciella intresse med hänsyn till händelserna 1660 och utvecklingen under den föregående förmyndarregeringen. I 1693 års testamente fastslås, att alla ämbeten och tjänster, som enligt praxis tillsattes av kollegierna, också i fortsättningen skall besättas där, medan alla övriga skall erhålla sina fullmakter av förmyndarregeringen. Det fastslås emellertid också klart, att förmyndarregeringen, som skall bestå av änkedrottningen och fem riksråd, ensam skall inneha den kungliga makten. Något som helst skyldighet att i »inrikes handlingar» höra rådet föreligger inte, även om regeringen stundom »kunde behöva och begära» de övriga rådets betänkande.¹⁴

Den stora betydelse, som frågan om makten över ämbetsstillsättningarna tillmättes, framgår bl.a. av att den direkt nämnes i den första punkten i kassationsakten 1689,¹⁵ och bland de av det segrande enväldet som förgripliga direkt utpekade yttrandena återfinnes just inläggen i rådet vid 1660 års riksdag med innebörden att kungen var skyldig att tillsätta högre tjänster med råds råde.¹⁶ Och med hänsyn till den oklarhet, som tidigare rått genom att varken konungaförsäkringar eller rege-

¹⁴ Konung Carl den XI:tes Testamente 1693, STIERNMAN, III s. 2107 ff.

¹⁵ A. A. v. STIERNMAN, Alla riksdagars och mötens besluth, III s. 2056.

¹⁶ Jfr ovan s. 194 not 12 samt s. LOENBOM, Historiska Märkvärdigheter, IV s. 144 ff., där »Projekt till Relation angående de svåra tal och discourser, som i Kong. Senatens protokoller finnas vara införde och sträfwa emot Kongl. Maj:ts höga rätt och välde» finns tryckt.

ringsform innehåller direkta, entydiga bestämmelser, är det ingalunda förvånande, att frågan uppmärksammas i de nya förslag till kungabalk, som utarbetas i samband med lagkommissionens arbete. Det förslag till kungabalk, som var under arbete 1686 och i valda delar av Lindschöld föredrogs inför lagkommissionen, är inte bevarat. Men den aktuella frågan har där behandlats. I protokollet för den 9 maj 1687 omtalas, att Lindschöld då inför kommissionen föredrog ur förslaget till kungabalk de kapitel »som handla om Kungl.Maj:ts rättigheter, in genere om konungens höghet, makt och myndighet, kap. 4». I den kortfattade exemplifiering, som följer möter vi så bl.a. »konungens rätt i de andelige saker, *tjänsters för- och utdelande*, högsta domsäte, . . .».¹⁷ Och så har vi slutligen i Gyldenstolpes kungabalksförslag från år 1696 den formulering, som inledningsvis citerades i denna undersökning: »Konungen äger makt över hela sitt arvrike . . . 5. alle ämbeten i gemen både uti det världslige och kyrkestånd efter sitt konungslige behag att giva och utdela».¹⁸

Den uppfattning, som hävdar kungens fria, oinskränkta dispositionsrätt över ämbeten med uteslutande av varje annat formellt inflytande, segrar sålunda med det karolinska enväldet, och i den utvecklingslinje, som i denna undersökning följts, kan man ju därmed synas vara tillbaka vid utgångsläget. Men situationen är givetvis en helt annan. På Gustav Vasas tid rörde det sig om några få tjänster, redskap för kungens personliga maktutövning i en tämligen primitiv förvaltningsorganisation, medan den svenska byråkratin under det karolinska enväldet växt fram till en ställning, som i fråga om betydelse torde haft ganska få motsvarigheter i andra länder vid denna tid. Det är knappast någon överdrift att säga, att kontrollen över denna

¹⁷ Förarbetena till Sveriges rikes lag 1686–1736 I, s. 6. Om kungabalksförslagen se G. HASSELBERG, *De karolinska kungabalksförslagen och konungens makt över beskattningen*, KFA 1943, s. 54 ff.

¹⁸ *Ibid.* IV, s. 4 f. Jfr ovan s. 157.

byråkrati var en nyckel till makten i riket. Det är därför helt logiskt, att när det karolinska enväldet efter Karl XII:s död likvideras, speciell uppmärksamhet ägnas just åt makten över ämbetsstillsättningarna: »Och som en oinskränkt makt och värde med tjänsternas förgivande av många torde anses såsom ett medel till suveränitetens införande i framtiden ...».¹⁹ Pendeln slår över åt andra hållet. Av kungens fria förfoganderätt över ämbetena lämnas knappast ens skenet kvar.

Göran Rystad

ZUSAMMENFASSUNG

Die Besetzung der Ämter als politische Streitfrage während des 17. Jahrhunderts

Durch den umfassenden Ausbau der Verwaltung während des 17. Jahrhunderts erhielt die Bürokratie erhöhte Bedeutung. Die Entscheidung über die Besetzung der Ämter wurde dadurch ein immer gewichtigeres politisches Machtmittel. Es überrascht daher nicht, dass in dem Vorschlag zur Neufassung des Gesetzesabschnittes über den König und seine Rechte, der in der Zeit des karolinischen Absolutismus gemacht wurde, das uneingeschränkte Recht des Königs, nach seinem Gutdünken über die Ämter zu verfügen, eindeutig festgelegt wird. Ebenso begreiflich ist es, dass man auch nach dem Ende des Absolutismus diese Frage besonders im Auge behielt. Der Einfluss des Königs auf die Ernennung der Beamten wurde nun stark reduziert, in der Königsversicherung des Jahres 1720 musste der König geloben, die höheren Beamten nur in gemeinsamer Beratung mit dem Reichsrat und auf Grund des Mehrheitsbeschlusses des Reichsrates zu ernennen. Als Grund dafür wird ganz offen angegeben, dass „eine uneingeschränkte Macht und Gewalt (des Königs) bei der Vergebung der Ämter von vielen als ein Mittel, in Zukunft wieder die Souveränität (des Königs) einzuführen, betrachtet werden dürfte“.

Diese beiden Auffassungen – auf der einen Seite die Beamtenernennungen als königliches Praerogativ, auf der anderen Seite die Forderung des Reichsrates, dass sie mit seiner Zustimmung erfolgen

¹⁹ Jfr ovan s. 157.

sollten – können weit zurückverfolgt werden und spielen in dem Gegensatz zwischen der den Reichsrat beherrschenden Aristokratie und der Königsmacht eine wichtige Rolle. In der 2. Hälfte des 16. Jahrhunderts bildete sich das Programm der Aristokratie für die Ämterorganisation heraus, das in der Forderung nach fest eingerichteten, in ihrer Kompetenz von einander abgegrenzten und mit hinreichender Entlohnung versehenen Ämtern bestand, die von adeligen Inhabern geleitet werden sollten. Diese Ämter sollten aber nicht Werkzeuge der Ausübung der königlichen Macht, sondern Dienststellen des Reiches werden. Ein wesentlicher Bestandteil dieses Ämterprogramms war auch die Forderung, dass die Einsetzung in diese Ämter nach dem Rat des Reichsrates erfolgen sollte. Dieser Forderung begegnen wir z.B. in den „*Postulata nobilium*“ von 1594 klar ausgebildet. Ausgehend von der Bestimmung des Reichsgesetzes von 1350 über das Verfahren bei der Einsetzung von Gesetzessprechern und Richtern versuchte man, die Handlungsfreiheit des Königs bei der Ernennung der Beamten durch ein Vorschlags- oder Präsentationsverfahren einzuschränken.

Die Königsversicherung Gustavs II. Adolf von 1611 bedeutete zwar in vieler Hinsicht die Verwirklichung dieses Programms der Aristokratie, doch war der Erfolg nicht vollständig. Unter anderem war es nicht geglückt, die Forderung, dass die Ernennung der Beamten auf Grund der Empfehlung des Reichsrates erfolgen sollte, durchzusetzen, trotzdem diese Forderung vom Reichsrat geltend gemacht worden war. Auch die Regierungsform von 1634 enthält darüber nichts, sondern lässt diese Frage offen. Es zeigte sich eben, dass die Ideen der in der Vormundschaftsregierung dominierenden Persönlichkeit, Axel Oxenstiernas, der diese Regierungsform auch entworfen hatte, nicht in diese Richtung gingen. Oxenstierna trat in dieser Frage für eine Praerogative der Regierung ein. Die gleiche Auffassung herrschte im wesentlichen auch – mit Ausnahme vermutlich doch der Wahl in den Reichsrat – während der Regierung Christinas und Karls X. Gustav.

In den Kämpfen um die Neubildung der Regierung nach Karls X. Gustavs Tod 1660 spielte die Frage der Entscheidung über die Beamtenernennungen wieder eine hervorragende Rolle. Damals setzten die Stände mit dem Adel als Antreiber ihre Forderung nach Mitbestimmung bei der Besetzung der hohen Reichsämters, d.h. der Mitglieder der Vormundschaftsregierung, durch. Auch sonst suchte man die Macht der Regierung in verschiedener Hinsicht zu beschnei-

den. Der Reichsrat erhielt jetzt im Vergleich zur Vormundschaftsregierung eine wesentlich verstärkte Stellung. Sowohl innerhalb des Rates wie auch im Riddarhus (Adelshaus) war man der Auffassung, dass die Ernennung der höheren Beamten auf Grund der Empfehlung des Reichsrates erfolgen sollte. Im Additament zur Regierungsform findet sich zwar keine direkte Bestimmung darüber, doch diese Auffassung stimmte mit dem Geist dieser Regierungsform ganz überein. Dies zeigte sich auch in der vorausgehenden Debatte, in der diese Frage zu jenen Angelegenheiten „von importance“ gerechnet wurde, in denen die Regierung verpflichtet war, die Meinung des Reichsrates einzuholen. So verfuhr man auch tatsächlich. Während der Vormundschaftsregierung wurden höhere Beamte oft durch Abstimmung im Reichsrat ernannt.

Am Schluss des Reichstages von 1664 reichte der Adel bei der Regierung ein Schreiben ein, in dem er die Praxis, die sich innerhalb der Regierung ausgebildet hatte, dass nämlich der Reichsrat an der Erledigung der Regierungsgeschäfte direkt beteiligt war, angriff. Vor allem wandte man sich darin gegen den Einfluss des Rates bei den Beamtenernennungen. Diese wären – so wurde erklärt – Sache des Königs allein. Man befürchtete offenbar, dass durch die Mitwirkung des Rates die Beamtenernennungen den Charakter einer königlichen Praerogative verlieren könnten. Hinter dieser Aktion dürften unter anderem Personen gestanden haben, die sich bei der Besetzung der Ämter der Reichsräte und anderer Ämter übergangen fühlten, aber auch Personen, die sich später als Fürsprecher und Werkzeuge des karolinischen Absolutismus entpuppten. Begreiflicherweise erregte dieser Vorstoss des Adels in den Kreisen des Reichsrates grosse Unruhe und man versuchte, diese Sache so schnell wie möglich aus der Welt zu schaffen. Es hat den Anschein, als ob man u.a. versuchte, diese Opposition im Adelshaus dadurch zu spalten, dass man ihre Wortführer beförderte und so befriedigte.

Einer der ersten Wortführer des Rates, Clas Rålamb, behauptete im Jahre darauf, dass hinter diesem Schreiben des Adels die Regierung selbst gestanden hätte, um ihre Macht gegenüber dem Reichsrat zu erhöhen. Doch auf Grund des Quellenmaterials kann dies nicht belegt werden, irgendeine Änderung in der Praxis der Stellenbesetzung ist auch während der Vormundschaftsregierung nicht erfolgt.

In Zusammenhang mit dem Reichstag des Jahres 1672, als Karl XI. selbst die Regierung übernehmen sollte, machte die Ratsaristo-

kratie geschlossen den letzten Versuch, um die Vermehrung ihres politischen Einflusses zu kämpfen. Dies geschah durch einen Vorschlag zur Königsversicherung, der im Falle seiner Aufnahme in diese in wesentlichen Punkten eine Kodifizierung der politischen Aspirationen der Kreise um den Reichsrat bedeutet hätte. Doch dieser Vorschlag, der nicht erhalten ist, kam zu Fall. Er dürfte u.a. die Forderung enthalten haben, dass die Ämter auf Grund der Empfehlung des Reichsrates besetzt werden sollten. Dies löste im Reichstag einen heftigen Streit aus. Gegen den Standpunkt des Rates und für die Auffassung, dass die Ämterernennung ein königliches Praerogativ wäre, traten vor allem Beamte aus dem niederen Adel auf, die schon früher an der Aktion des Reichstages von 1664 beteiligt gewesen waren.

Eine Entscheidung in diesem Streit der beiden einander entgegengesetzten Meinungen über das Verfahren bei den Beamtenernennungen traf der Reichstag von 1672 aber nicht. Es bleiben die zwei Auffassungen klar formuliert bestehen. Doch während der heftigen und tiefgehenden Krise, die in den Kriegsjahren in der 2. Hälfte des 8. Jahrzehnts des 17. Jahrhunderts Schweden erschütterte und dem karolinischen Absolutismus den Weg bahnte, wurde der Einfluss des Rates bei der Ämterbesetzung ganz ausgeschaltet. Die politische Macht war beim Hauptquartier, während der Reichsrat in Stockholm zu einem die königlichen Befehle ausführenden Organ herabgedrückt war. Bei einer Reihe von Ernennungen zeigte sich dies klar. Karl XI. unterliess es nicht nur, den Rat anzuhören, er benützte seine Entscheidungsgewalt bei den Ernennungen direkt dazu, den Einfluss des Rates zu schwächen, indem er z.B. die streitbarsten Verfechter des Rates durch Ernennungen aus Stockholm entfernte. Gleichzeitig setzte er sich über das gesetzlich festgelegte Vorschlagsrecht des Hofgerichtes (Oberlandesgerichtes) für Mittelschweden (Svea Hovrätt) bei der Ernennung von Gerichtsräten hinweg und behauptete, als sich der Rat auf die Prozessordnung von 1614 berief, „dass diese königliche Macht und Hoheit uns gebühre und von niemandem verwehrt werden könne“. Es muss betont werden, dass die Interessengemeinschaft zwischen der niederen Bürokratie und den entsprechenden militärischen Chargen einerseits, der Königsmacht andererseits eine wichtige Voraussetzung für den karolinischen Absolutismus war. Der Amtsadel wollte den Einfluss der Hocharistokratie bei der Vergebung der Posten und Benefizien liquidieren und gleichzeitig dazu mithelfen, die Macht beim König-

tum zu konzentrieren, wodurch die wirtschaftlichen Voraussetzungen dafür geschaffen werden sollten, dass die Gehälter der Beamten auch wirklich ausbezahlt würden.

Durch die Erklärung der Stände von 1680, die so manche Gründe für die Entstehung des karolinischen Absolutismus formuliert, wurde begreiflicherweise jede Diskussion über einen formellen Einfluss des Reichsrates auf die Beamtenernennungen abgeschnitten. Die Auffassung, dass diese Ernennungen ein königliches Praerogativ wären, hatte gesiegt und unter den Äusserungen, die vom Absolutismus als beleidigend für die königliche Würde gestempelt wurden, findet man u.a. die Eingabe an den Reichstag des Jahres 1660, in der behauptet wurde, dass der König verpflichtet wäre, die höheren Beamtenstellen auf Grund der Empfehlung des Reichsrates zu besetzen. Es wurde schon erwähnt, dass auch der Vorschlag zum Abschnitt des Gesetzbuches über das Recht des Königs, der in der karolinischen Zeit ausgearbeitet wurde, das freie und uneingeschränkte Recht des Königs über die Ämter festlegt. Nach dem Sturz des Absolutismus schlug das Pendel in die entgegengesetzte Richtung aus. Die Handlungsfreiheit des Königs bei der Besetzung der Ämter bestand jetzt nicht einmal dem Scheine nach.